

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית-הספר למדעי התרבות ע"ש שירלי ולסלי פורטר

בילוי חדיש

**חדירתם של הקולנוע והכדורגל ליישוב היהודי בא"י
במחצית הראשונה של המאה העשרים**

חיבור זה הוגש כעבודת גמר לקראת התואר
"מוסמך אוניברסיטה" **M.A.** - באוניברסיטת ת"א

על ידי
אסף דוד

העבודה הוכנה בהדרכת :

פרופ' גדי אלגזי
וד"ר דפנה הירש

אוקטובר 2013

תוכן עניינים

מבוא.....	3
פרק ראשון : קולנוע.....	10
חידוש: "הדבר היפה והנפלא".....	10
איום: "ללכת בדרכי חושך".....	17
השלמה: "היות שהדבר הזה מתאים למטרתנו".....	28
פרק שני : כדורגל.....	33
ההתהוות: "ההתעמלות המלאכותית והיבשה מפנה את מקומה".....	33
ההתבססות: "להרים את קרן הלאום".....	44
סיכום.....	67
ביבליוגרפיה.....	71

מבוא

סרטי קולנוע ומשחקי כדורגל היו בשנות העשרה והעשרים של המאה העשרים לגרעינים של דגמי בילוי חדשים, שזכו לאהדתם של המוני אנשים בעולם כולו. באירופה, בארה"ב, בהודו ובמצרים הוקמו בתי קולנוע וקבוצות כדורגל, אשר משכו קהלים גדלים והולכים. יש אמנם הבדלים משמעותיים בין סרטי קולנוע ומשחקי כדורגל, אך תפוצתם הרחבה, בעיקר בקרב המעמדות הנמוכים, הפכו את ההליכה לקולנוע ואת הצפייה במשחקי כדורגל לשתי אופציות בילוי ובידור זמינות וזולות ולכן פופולריות מאוד. בתחילת המאה העשרים, בזמנית עם היווצרותם והתגבשותם כאופציות בילוי להמונים באירופה ובארה"ב, החלו פרקטיקות בילוי המבוססות על קולנוע וכדורגל לחדור גם לא"י. עבודה זו תבקש לעסוק בתהליך זה.

מועדון הספורט הראשון, 'ראשון-לציון יפו' (שמוכר כיום בשם מכבי ת"א), הוקם ב-1906 על-ידי קבוצת נערים יהודים תושבי יפו, ומשחק הכדורגל המתועד הראשון שוחק ביניהם לבין קבוצת מלחים צרפתים בשנה זו. מועדוני ספורט נוספים, שעסקו בעיקר בכדורגל, הוקמו בירושלים, בחיפה, ברחובות, בפתח-תקוה, בראשון-לציון ובמקומות נוספים. עד שנות העשרים המוקדמות כבר הפך הכדורגל למשחק נפוץ מאוד בערים, במושבות, במושבים ובקיבוצים, אך הוא התנהל באופן חובבני ולא מאורגן.

עם תחילת המנדט הבריטי בא"י חלה האצה בהתפשטותו של ענף הכדורגל בארץ בשל נוכחותם של חיילים, שוטרים ופקידים בריטים, אשר הקימו קבוצות כדורגל וחיפשו יריבים לתחרות. ב-1923 ערכו הבריטים את טורניר הכדורגל הרשמי הראשון – הגביע הבריטי של א"י – שבו השתתפה קבוצת מכבי ת"א. ב-1924 ביקרה בא"י קבוצת הכוח וינה, שזכתה באותה שנה באליפות אוסטריה, ביקור אשר עשה רושם גדול על אנשי הישוב ותרם תרומה משמעותית להתפתחות הענף. ב-1923/24 נוסדו אגודות הפועל וב-1926 נפרדו מהתאגדות מכבי והסתפחו להסתדרות הכללית. ב-1935 הקימה תנועת הנוער בית"ר את אגודת הספורט שלה. ההתאחדות לכדורגל הוקמה בידי הבריטים ב-1928 ומשחקי ליגה החלו ב-1930, כאשר הקבוצות הבולטות בה בשנות השלושים והארבעים היו מכבי והפועל ת"א. בשנות הארבעים היו חברות בהתאחדות לכדורגל כ-50 קבוצות, מהן 8 ערביות ו-4 אנגליות. התמסדותו של ענף הכדורגל לא שינתה את אופיו העממי והוא המשיך להיות משוחק באופן מאולתר, ע"י צעירים ובני נוער, בשכונות וביושבים בכל חלקי הארץ.

הקולנוע חדר לארץ כמעט במקביל לכניסת הכדורגל. ב-1900 עבר הנווד האיטלקי קולורה סלבטורה (Colore Salvatore) בא"י, כשהוא סוחר איתו מכונת הקרנה על גבי פרדה ומקרין את סרטיו הספורים ב"אולמות הקרנה" מאולתרים. אלו היו הסרטים הראשונים שהוקרנו בא"י. כעשור מאוחר יותר החלו מוקמים בירושלים וביפו בתי קולנוע שהפכו משוכללים יותר ויותר. הראשונים היו למעשה בתי-קפה, שהוסיפו לרפרטואר שלהם גם הקרנות קולנוע להנאת היושבים (למשל, קפה לורנץ וקפה זריפי שביפו). עם הזמן האולמות הלכו והשתכללו. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה צצו בתי קולנוע

בירושלים, בחיפה, בראשון-לציון ובפתח-תקווה. ב-1914 העניק ועד שכונת ת"א לשני יזמים זיכיון להקמת אולם קולנוע ייעודי, וכך קם אולם הקולנוע הגדול הראשון בא"י – עדן. לשם השוואה, בית הקולנוע הייעודי הראשון בגרמניה, הוקם אך עשר שנים קודם לכן, ב-1904.¹ בתי הקולנוע (שאז עוד נקראו בתי ראינוע או סינמה) הציגו רפרטואר בינלאומי, שכלל אפוסים היסטוריים, מלודרמות, סרטי הרפתקאות, קומדיות, יומני חדשות ואפילו סרטי פרסומת. הקהל, ובמיוחד ילדים, נהר אל בתי הקולנוע, אם כי אין בידינו תיעוד המאפשר לבסס הערכות כמותיות מדויקות. בסוף שנות העשרים ובשנות השלושים חל גידול מסיבי בפעילותם של בתי הקולנוע, ורבים נוספים הוקמו בערים, במושבות ואף במקצת מן הקיבוצים. רובם המוחלט של הסרטים שהוקרנו בפני הציבור היהודי יובא מאירופה ומארה"ב, שכן תעשיית הסרטים המקומית היתה קטנה ודלה והפיקה בעיקר יומני חדשות. משנות השלושים, החלו לזרום לא"י סרטים דוברי ערבית ממצרים וממדינות ערביות אחרות אשר הוצגו בפני קהלים דוברי ערבית (ערבים ויהודים) בעיקר בירושלים, יפו וחיפה.

במרכז המחקר עומדת השאלה, כיצד הפכו הצפייה במשחקי כדורגל והצפייה בקולנוע – שתי פרקטיקות של תרבות פנאי בעלות מאפיינים משותפים (כפי שאפרט להלן) – לאופציות נפוצות בשדה התרבות שהלך והתבסס במסגרת היישוב היהודי החדש בא"י. עבודה זו מתמקדת בעיקר בחברה היהודית החילונית בא"י, אף שהיה דמיון בפרקטיקות הצפייה בכדורגל וקולנוע בינה לבין החברה הערבית, ואף שהתרחשו מגעים מסוימים ביניהן בשדה תרבות הפנאי.² גם דפוסי הפנאי של הקהילה היהודית החרדית אינם נדונים כאן, שכן העבודה מתמקדת ב"יישוב החדש". בהנחה כי תהליך האימוץ וההתבססות של הפרקטיקות הללו היה תוצר פעולתם של סוכנים חברתיים שונים, ארצה לבדוק כיצד סוכנים אלה, על היחסים ביניהם, תרמו להיווצרות הבדלים הן בערכם הסמלי של המוצרים והן בעיצוב דגמי השימוש בהם. אנסה גם לבדוק, כיצד ניסו לכוון את קהל היעד של שני המוצרים, להגביל או לעודד את הצריכה שלהם (ומאילו סיבות) ואיך השתמשו בהם בהקשר של פרויקטים אחרים שבהם היו מעורבים (למשל: פרויקט בניין האומה או פרויקט "הבאת המערב").³

המחקר שנעשה עד כה על כדורגל בתקופת המנדט מתמקד בעיקר בתולדות הכדורגל הממוסד, כלומר בהיסטוריה של אגודות הספורט – הפועל⁴, מכבי ובית"ר ושל ההתאחדות לכדורגל, הליגות לכדורגל וכו'.⁵ מרבית העבודות ההיסטוריות על כדורגל אינן מתמקדות בתקופת המנדט אלא מתייחסות לתקופה זו כאל התקופה ה"פרה-היסטורית" שלו, מתוך גישה אבולוציוניסטית-פוזיטיביסטית, המנסה להסביר את הצלחתו של ענף הכדורגל בהווה על אף הקשיים בעבר.⁶ מחקרים אלה מזהים באופן מובלע את הפרקטיקה עם הפעילות הממוסדת; הם נוגעים בהיסטוריה של התבססות פרקטיקות בתרבות רק במידה שהיא משתקפת בהיסטוריה של האגודות והארגונים.

¹ Hake, Sabine, *The Cinema's Third Machine: Writing on Film in Germany, 1907-1933*, University of Nebraska Press, 1993.

² ראו למשל: לב טוב, בועז, "שכנים נוכחים: קשרים תרבותיים בין יהודים לערבים בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", **זמנים**, 110 (2010), 54-42.

³ להלן אשתמש בדרך קיצור במונחים "כדורגל" ו"קולנוע" במשמעות היותר מצומצמת של דגמי הפנאי – "צפייה בכדורגל" ו"צפייה בקולנוע" בלבד, של "צריכתם" כדגמים תרבותיים, בלי להתייחס לייצורם.

⁴ גיל, עמנואל, **סיפורו של "הפועל"**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1977.

⁵ שוחט, אלישע, **100 שנות כדורגל 1906-2006**, תל-אביב: הוצאת אלישע שוחט, 2006.

⁶ גבאי, יהודה. "התפתחות הכדורגל בישראל" בתוך **תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים**, עורכים חיים קאופמן וחגי חריף. ירושלים: הוצאת יד בן-צבי, 2002.

המחקרים על קולנוע בא"י עוסקים רובם ככולם במערכות הייצור של הקולנוע ומספרים את סיפורה של תעשיית הסרטים הישראלית, תוך ניסיון להסביר, מדוע לא הצליחה להתבסס כראוי.⁷ מחקרים אחרים שמים דגש על הטקסט עצמו (הסרטים הישראליים) וניתוחו (ראו, למשל, מחקריהם של אלה שוחט ויגאל בורשטיין⁸). בהמשך אתמקד בצפייה בקולנוע ולא דווקא בהפקתם של סרטים. במאמר שהוקדש לצריכת קולנוע בישוב ובשנות המדינה הראשונות ניסתה ענת הלמן לתאר את מקומו של הקולנוע בעיצובה של תרבות יום-יום מקומית ומאמרה בהחלט מהווה השראה לעבודה זו.⁹

בעבודה זו אתמקד באופני האימוץ של הצפייה בקולנוע ובכדורגל אל תוך רפרטואר התרבות של החברה היהודית היישובית מתוך ראייה של שני המוצרים כחלק משדה רחב יותר, שבו מעוצבות אופציות לקהלי יעד גדולים ומגוונים. את המערכת המושגית לחקר הבעיה אשאל מתיאוריית ההיבדלות (distinction) של פייר בורדייה (Bourdieu) ומתיאוריית הרב-מערכת (polysystem theory), כפי שניסח אותה איתמר אבן-זוהר. מארג'ון אפאדוראי (Appadurai) ואיגור קופיטוף (Kopytoff) אשאל מסגרת תיאורטית, המאפשרת לבחון כדורגל וקולנוע כסחורות (commodities).

שדה, עפ"י בורדייה, הוא איזור במרחב החברתי הפועל לפי חוקיות ספציפית ובו פועלים סוכנים שונים, בהתאם לכמות ההון הרלוונטי שבידם, כדי להמיר הון בהון ולהגדיל את "סיכויי הגישה לרווחים הספציפיים" שהוא מציע.¹⁰ ההתבוננות בכדורגל ובקולנוע כשני שדות במרחב התרבותי (המהווים תת-שדות של שדה ה"בידור", או "תרבות-הפנאי") והשימוש במושג ההון (תרבותי, סימלי, חברתי, פוליטי וכלכלי) יאפשרו לנו להתבונן מקרוב בתחרות על אמצעי הייצור הסימלי והתרבותי – תחרות המשתקפת ומתממשת (גם) בשדות הכדורגל והקולנוע. השימוש במסגרת התיאורטית שמציע בורדייה מייצר שורה של שאלות אמפיריות: כיצד ממוקמים הסוכנים השונים בשדות (למשל: בעלי בתי קולנוע, מבקרי סרטים, מנהלי אגודות ספורט, שחקני כדורגל)? איזה סוגים של הון הם מחזיקים (כלכלי, תרבותי, חברתי), ומה זה מאפשר להם (מי יכול למשל, לתת שם למוצר החדש; ראינו/שמענו/קולנוע)? איך פועלים הסוכנים מתוך העמדות שלהם בשדה, תוך שימוש בהון הספציפי שלהם כדי להעריך ולווסת את הדימוי והפופולריות של המוצר בקרב קהלים ולקבוע את אופני הצריכה המועדפים שלו (למשל, מאיזה גיל מותר ללכת לקולנוע; לשם משיכת אלו קהלי יעד מעצבים את האופציה)? כיצד ממירים הון בהון (למשל, שחקן כדורגל מוכשר יכול להמיר הון חברתי-סימלי בהון כלכלי), וכיצד (אם בכלל) משקפים המאבקים בשדות המצומצמים יחסית של הכדורגל והקולנוע את תפיסת העולם החברתית של הסוכנים השונים? היתרון בשימוש במושג השדה ובניתוח הסוכנים הפועלים במסגרתו על פני צורות המשגה אחרות (ניתוח על פי מעמד, למשל) הוא בכך שהוא מאפשר לנו לעבור מן ההתייחסות המסורתית אל האוכלוסייה היהודית בא"י המנדטורית כאוכלוסייה הומוגנית יחסית ("היישוב") או ההתייחסות המורכבת מעט יותר המצליחה להפריד בין

⁷ צימרמן משה, **סימני קולנוע. תולדות הקולנוע הישראלי בשנים 1896 – 1948**, תל-אביב: דיונון - אוניברסיטת תל-אביב, 2001.

⁸ אלה שוחט, **הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידאולוגיה**, תל-אביב: ברירות, 1991; יגאל בורשטיין, **פנים כשדה קרב: ההיסטוריה הקולנועית של הפנים הישראליים**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1990.

⁹ הלמן, ענת. "צריכת קולנוע בישוב ובמדינת ישראל בשנותיה הראשונות" בתוך **קולנוע וזיכרון: יחסים מסוכנים? עורכים חיים בראשית, שלמה זנד ומשה צימרמן. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל**, 2004.

¹⁰ בורדייה, פייר 2011 (1984). "המרחב החברתי והיווצרות הקבוצות", **תיאוריה וביקורת** 38-39: 237.

"פועלים" ל"מחנה האזרחי" (או בין "סוציאליסטים" ל"בורגנים") – אל מערכת מורכבת יותר של עמדות חברתיות. במערכת שבה אעסוק, אינטרסים משותפים, גלויים וסמויים, יכולים לקבץ יחד סוכנים המשתייכים לקבוצות חברתיות או לאומיות שונות כדי להשיג מטרות משותפות, כאשר במקביל, אינטרסים אחרים יכולים להפריד בין סוכנים, המשתייכים לכאורה לאותה הקבוצה החברתית באותם נושאים. למשל, גם ממשלת המנדט וגם מוסדות מסוימים בישוב (עיריות, הסתדרות המורים) ראו צורך לצנזר את הסרטים המוקרנים בבתי הקולנוע. האינטרס הוא משותף – שליטה מוסדית בתכנים המוצגים בבתי הקולנוע, אך המניע לא בהכרח זהה, שכן האנגלים (המעוניינים לשמר את שלטונם) מבקשים לשמור על הסדר הציבורי; והמוסדות העבריים (בפרט, אנשי החינוך, המחזיקים בהון סימלי ותרבותי), מבקשים לשמור על נפשם של הצופים ואולי גם על מעמדם כשומרי הסף של התרבות המקומית.

ההחלטה לעסוק בעבודת גמר לתואר שני באימוצם ועיצובם של שני מוצרים תרבותיים – כדורגל וקולנוע – טעונה הסבר משלים. במישור המתודולוגי נראה, כי ההצבה של שני המוצרים זה מול זה יכולה לתרום להבלטתם של פרמטרים של תהליך האימוץ, אשר באמצעותם מקבל המוצר ערך, המבחין אותו מאחרים. למשל, בנושא יחסה של העיתונות הכתובה: אם מתמקדים רק באחד המוצרים, אפשר להחמיץ את העובדה המשמעותית, שהטקסטים עליהם שונים מבחינת היחס שבין כותביהם לבין נושאיהם – הקהל. בהשטחה גסה ניתן לומר, שהעיתונאים המסקרים את הסרטים מדברים על הקהל בגוף-שלישי-רבים ("הם"), במעין גישה מרוחקת ו"אנתרופולוגית"; לעומת זאת, עיתונאי הספורט מדברים על הקהל בגוף-שני-רבים ("אנחנו"), מתוך הזדהות עמוקה. ההצבה של שתי הגישות אחת מול השנייה מוסיפה מימד לניתוח, הווי אומר: כיצד ניתן להשתמש בפרמטרים של זהות (או הזדהות) של קבוצה אחת כדי להקנות ערך סמלי למוצר ואולי גם ליצור זהות/הזדהות אצל קבוצות אחרות.

מעבודתו של איתמר אבן-זהר אני מבקש לשאול את הסכמה הבסיסית, שתאפשר לדבר על **שינוי** בשדה התרבות. הסכמה ניתנת לתמצות כך: **צרכן** עשוי "לצרוך" **מוצר** (במשמעותו הרחבה, כאופציה תרבותית מעוצבת), אשר יוצר בידי **יצרן**, וכדי לעשות זאת דרוש **רפרטואר**, אשר השימוש בו מוגדר, מוגבל ונשלט בידי **מוסדות** כלשהם, מצד אחד ועל-ידי **שוק** מצד שני.¹¹ השינוי מתחולל כאשר חברה נמצאת במצב, שבו הרפרטואר התרבותי שלה אינו עונה עוד על צרכיה. או אז חל שינוי ברפרטואר ונוספים אליו מוצרים ודגמים חדשים. רפרטוארים רבים מתרחבים באמצעות אינטרפרנציה (interference) של מוצרים מתרבויות אחרות. אינטרפרנציה היא תהליך החדירה של מוצר מרפרטואר של תרבות אחת (תרבות המקור) לזה של תרבות אחרת (תרבות היעד) והתבססותו במידה כזו, שהוא הופך בלתי תלוי בתהליכים המתרחשים בתרבות המקור.

המקרים של הכדורגל והקולנוע הם מקרים מובהקים של שינוי בתרבות תוך אימוץ מוצרים מתרבות דומיננטית. ניתן אמנם לטעון, כי אימוצם של הרפרטוארים "המערביים" הללו מהווה מקרה פרטי של תופעת חלחולם (המואץ) של רפרטוארים מליבה של התרבות המערבית אל הפריפריה שלה ואל

¹¹ Even-Zohar, Itamar. "Factors and Dependencies in Culture: A Revised Outline for Polysystem Culture Research". *Canadian Review Of Comparative Literature*, XXIV:1, 1997, pp. 15-34.

אזורים שהיו עד כה מרוחקים גיאוגרפית ותרבותית – תופעה שבדרך כלל מכנים "גלובליזציה", אך אני מבקש לזנוח את הדימוי הדטרמיניסטי של "חלחול", הקורה כאילו מעצמו, ואנסה להראות, מהן הפרקטיקות ומיהם הסוכנים הספציפיים, שבאמצעותם מתרחשים המעבר והאימוץ של הכדורגל והקולנוע לתוך החברה היהודית בא"י. אבקש לעמוד על המהלך המורכב של אימוץ הרפרטוארים, המתחולל באמצעות עבודתם של סוכנים, העוסקים בהעברה ובהתאמה של הפריטים (שכן תמיד מתרחשים התאמה ושינוי של הפריט במהלך המעבר) אל מול סוכנים המתנגדים לשינוי ברפרטואר הקיים. הדגש יהיה אם כן לא על אופיו של הפריט בתרבויות המקור והצלחתו שם, אלא על התהליכים שהתחוללו בחברה היהודית בא"י ואפשרו לכדורגל ולקולנוע להצליח בה. הדגש הזה יוביל אותנו לבירור הסיבות לכך שקבוצות חשובות בחברה היהודית היו פתוחות לשינוי ולאיימוץ של פרקטיקות חדשות. בירור תהליך האינטרפרנציה של הקולנוע והכדורגל יפנה את תשומת הלב לקבוצות גדולות, שנטו להתעלם מהן במחקר על היישוב ביהודי בזמן המנדט; תושבי הערים, בני המעמד הזעיר-בורגני ובני המעמד הנמוך והנמוך מאוד, שיכולתם או המוטיבציה שלהם ליצור ולצרוך בתרבות העברית החדשה היו מוגבלות בשל מחסור בהון תרבותי וכלכלי רלוונטי לשדות הקיימים. ההתבוננות בקבוצות הללו תאפשר לנו לראות, איך אינטרפרנציה עשויה להתרחש לא רק כתנועה מלמעלה למטה, שבה מכתובות אליטות תרבותיות את הרפרטואר עבור כלל החברה, אלא גם ובמקביל, כתנועה מלמטה למעלה, של אימוץ מוצרים על-ידי קבוצות פריפריאליות וחדירתן – דרכן – אל המרכז.

מכאן גם נובעת אחת ההצדקות החשובות להצבתם של שני המוצרים – קולנוע וכדורגל – זה מול זה. אופן החדירה שלהם אל החברה היהודית מצביע על מאפיינים דומים; תרבות מקור זהה, התחלה כמעט באותה נקודת זמן היסטורית, תנועה מקבילה מלמעלה למטה ומלמטה למעלה, נוכחות חזקה של השוליים בתהליך האינטרפרנציה, חדירה רחבה מאוד ומהירה מאוד של האופציה ותחרות בין סוכנים שונים על הזכות להגדיר את אופני הצריכה ואת "הקהל". ואולם על אף הדמיון בתנאים, נוצרו שני דפוסי אינטרפרנציה שונים: הכדורגל עבר במהירות לדרגת אינטרפרנציה גבוהה והפך לעצמאי מתרבות המקור האירופית. הקולנוע, לעומת זאת, לא הצליח להגיע לדרגה כזו בתקופה הנדונה ונשאר תלוי, ברובו, בתרבות המקור. לכאורה, ההסבר המתבקש להבדל הוא כלכלי: המשאבים הכלכליים הדרושים להפקת סרט רבים יותר מאלו הדרושים לארגון משחק כדורגל. ואולם כפי שאראה בעבודה, הטיעון הכלכלי איננו מספיק, שכן גם ענף הכדורגל סבל מקשיים חומריים בדרכו לאינטרפרנציה מלאה, קשיים שהתבטאו במחסור במגרשים, בציד, ביכולת לנסוע לשחק במקומות מרוחקים יחסית וכדומה. כמו כן, היו תנאים נוספים אשר פעלו לעיכוב האינטרפרנציה של הקולנוע בא"י, כגון דימויו של המוצר בקרב האליטות כגורם מפריע לפרויקט בניין האומה. אנסה להבין את משקלם של תנאים אלה.

הטיעון המרכזי של אפאדוראי (במאמרו *Commodities and the politics of value*)¹², הוא כי כל דבר מכיל פוטנציאל להיות סחורה, פוטנציאל אשר עשוי להתממש בתנאים תרבותיים/פוליטיים ובקונטקסטים חברתיים מסוימים. אז נכנס החפץ למצב "סחורתי" (*commodity state*), שממנו הוא יכול גם לצאת (למשל, שחקן כדורגל נכנס למצב סחורתי, כאשר הוא מפגין יכולת טובה ואז יש לו

¹² Appadurai, A. (Ed.). (1988). *The social life of things*. Cambridge: Cambridge University Press

"ערך בשוק", והוא יוצא מן המצב הסחורתי, כאשר יכולתו יורדת, בדרך כלל כאשר הוא מכריז באופן רשמי על "פרישה". קופיטוף מחזק אותה גישה כשהוא מציע את מושג ה"ביוגרפיה של הדברים", שעוברים ממצב למצב במהלך ה"קריירה" שלהם. הוא מוסיף גם את הדיכטומיה מסחור/ייחוד (singularization/commoditization), אשר פועלת גם ברמת האינדיבידואל וגם ברמת התרבות כולה.

מנקודת המבט הזו עולות שאלות לגבי ההגדרה התרבותית של הפוטנציאל הסחורתי של דברים (לאילו דברים יש, ולאילו אין – לפי הנטייה התרבותית), ביחס להקשרים החברתיים שבהם משתנה מעמדם הסחורתי של הדברים וגם שאלות טמפורליות – מתי עובר דבר כלשהו בין דרגות שונות של מצב סחורתי. נוכל לשאול, כיצד ערכים תרבותיים מגדירים את ערכם של הקולנוע והכדורגל בשוק החליפין? כיצד ה"מצב הסחורתי" שלהם משפיע על דימויים ועל דפוסי הצריכה שלהם? איך מנסים לייחד ו"לקדש" את משחק הכדורגל ולמנוע ממנו מלהיכנס למצב סחורתי – ואילו תהליכים מקבילים מושכים אותו למצב זה? כיצד עובר הקולנוע בספירות חליפין (spheres of exchange) שונות (בידור נמוך, בידור גבוה וכו') ומי הם הסוכנים הפעילים במעבר הזה? איך מנסים למצוא ייחוד בתחום הקולנוע? האם מצליחים?

גם נקודת המבט הזו, הבוחנת את הכדורגל והקולנוע כסחורות, מצדיקה את הצבתם במסגרת ניתוחית אחת. הבניית הערך והניסיון לשלוט בצריכה של שני המוצרים הם פעולה המתבצעת בו-זמנית עבור שני המוצרים, לעיתים ע"י אותם סוכנים ממש. השינויים במעמדם היחסי של שני המוצרים הוא תוצאה של מאבקים פוליטיים בלתי פוסקים (במובן הרחב של המונח "פוליטי") בין קבוצות המבקשות לשמור על כוח או לצבור אותו. אבקש להראות, כי המאבקים הללו, בהקשר לקולנוע ולכדורגל, חולקים אלמנטים משותפים מהותיים (למשל: בניית זהות לאומית אחידה) המאפשרים להכליל ולקרוא להם בשם אחד – פוליטיקה של המונים.

המסד האמפירי של המחקר מושתת בעיקרו על עיתונות תקופתית – בעיקר היומונים דבר, דואר היום והארץ. החומר המצוי בעיתונים הללו כולל מאמרים פובליציסטיים, המבטאים דעה או פרשנות (בסגנון "הכדורגל טוב כי..."), כתבות וידיעות כלליות מן התחום (בסגנון "בקפה לורנץ מקרינים סרטים...") ודיווחים מן השטח (סיקורים של משחקי כדורגל ספציפיים וביקורות על סרטים ספציפיים). סקירה שיטתית של העיתונים הנ"ל ואיתור האזכורים של כדורגל/קולנוע יאפשרו לנו לזהות לפחות חלק מן הסוכנים הפועלים בשדה הרלוונטי. למשל קבוצת הרפורמטורים (בשני השדות), המבקשים לקבל את הפרקטיקה החדשה, אך גם לערוך בה שינויים, היא קבוצה קולנית ובולטת בעיתונות.

פריטים נוספים בקורפוס מגיעים מארכיונים, כמו ארכיון תנועת העבודה, ארכיון מכבי, ארכיון העיריות ת"א, פ"ת וראשל"צ והארכיון הצינוני המרכזי. הפריטים הללו מכילים מידע רקע ברמת המיקרו על בתי קולנוע וקבוצות כדורגל ופעילותם (מחירי כרטיסים, הוצאות והכנסות, דו"חות שופטים ממשחקים וכדומה) ומידע ברמת המקרו על הערך התרבותי, הכלכלי והחברתי של המוצרים (כפי שהם נתפסים במסד) והאסטרטגיה המצויה והרצויה בנוגע לקיומם בחברה הישובית. הארכיונים יעזרו לנו למפות את עמדותיהם של שאר הסוכנים בשדה, למשל, בעלי בתי הקולנוע או אגודות הספורט, המארגנות בפועל את משחקי הכדורגל. מן הארכיונים ניתן לדלות גם מעט מידע על היחס

המעשי והיומיומי בין הקהל והמוצר הרלוונטי, זאת מנתונים כמו תפוסת אולמות, מכתבי תלונות של הקהל ועל הקהל וכדומה.

מקור מידע אחרון הוא סיפורי חיים או סקירות היסטוריות, העוסקים במישרין ובעקיפין בכדורגל ובקולנוע. כאן המצאי הוא קטן (במיוחד בכל הקשור לקולנוע) והאזכורים מעטים יחסית, ויש כמובן להתייחס לעבודות כאלו, בהיותן אישיות מאוד, בזהירות. מאידך גיסא, חומרים כאלו נותנים הצצה לפרקטיקה של הייצור והצריכה של המוצר, אשר קשה לקבל ממקורות אחרים.

בפרק הראשון של העבודה אתאר את חדירתו של הקולנוע לא"י, החל משנת 1897, תחילה כמושג, כרעיון ואח"כ כמוצר בעל היבטים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים. אתאר את הסוכנים שניסו לעצב את השימוש באופציה הטכנית שנפתחה ואת אלו שהתנגדו לה ואתאר את מימושה בדגמים תרבותיים שונים בזירה המקומית וכן את הדרך בה תפסו האליטות את ה"מונים" בהקשר הספציפי של הקולנוע - כלומר את הקהל. אתחיל מתיאורה של ההשתאות הראשונית, שבה התקבל הקולנוע בקרב כלל האוכלוסייה - חילונים, חרדים, פועלים ובעלי ממון. אח"כ, אראה איך ההשתאות הופכת לסלידה בקרב מרבית האליטות, אשר מנסות לדחות אותו או לפחות לצמצם את תפוצתו, זאת במקביל לעלייה קבועה בפופולריות שלו בקרב אוכלוסיות עירוניות מן המעמד הבינוני ומטה שנבעה מעבודתם של סוכנים אחרים בזירה; בעלי בתי הקולנוע, מפיצים, יצרנים וגם חלקים אחרים מן האליטה. במקביל לתהליך הדחייה, מתרחש גם תהליך של השלמה עם המוצר וניסיון של האליטות היהודיות לעצבו עפ"י פרמטרים ספציפיים, כמו חינוך, לאומיות, ו"תרבות" (במובן הצר של המילה).

בפרק השני אתאר את חדירתו של המוצר השני - כדורגל. גם כאן, אעסוק בסוכנים הפועלים כדי לייבא אותו מהתרבות המערבית אל התרבות הנבנית בא"י. אתאר את ההתנגדות לייבוא הזה, על כל גווניה, ואת התפתחותו עד לאימוצו המלא בתוך התרבות המקומית. ההתפתחות הזאת ניתנת לחלוקה גסה לשתי תקופות; תקופת ההתהוות, המתחילה מהקמתה של קבוצת הכדורגל היהודית הראשונה בתל-אביב (1906) ומסתיימת בביקורה של קבוצת הכוח וינה בא"י (1924), ותקופת ההתבססות, המתחילה בתנופה העצומה שנתן ביקורה של הכוח וינה לענף ועד הקמת מדינת ישראל.

שאלה מרכזית, שלא אוכל ככל הנראה לתת עליה תשובה מספקת במסגרת עבודה זו, היא שאלת ה'אתנוגרפיה של הקהל'. בשל מחסור בממצאים אמפיריים, הנוגעים למרכיבים היומיומיים של שתי הפרקטיקות - 'ללכת לקולנוע' ו'ללכת למשחק כדורגל' - לא אוכל לבדוק אותן באופן מעמיק ויסודי מן ההיבט הזה. מעט העדויות שיש לנו ממקור ראשון (ושני) על הפרקטיקות בפועל מאפשר רק עיסוק שטחי יחסית בסוגיה זו. שאלה נוספת שלא אוכל לענות עליה כאן, היא שאלת ההתפתחות של שתי הפרקטיקות לאורך זמן. שתיהן התפתחו והשתנו למן התקופה שבה דנה עבודה זו ועד ימינו באופנים שונים ולא דווקא מקבילים. דיון בשינוי הזה ובמצב בימינו לא ייכלל בעבודה זו. שאלות שאגע קלות בחלקן, אך ראויות לתשומת לב רבה יותר, הן שאלות הממוקדות במאפיינים של גזע, מגדר ולאום בהקשר של שתי הפרקטיקות. האם יש הבדל בדרכי הקבלה ובאופן עיצוב הקהל בשני התחומים בין יהודים "מזרחים" ל"אשכנזים"? בין נשים לגברים? בין יהודים לערבים? שאלות אלו ורבות אחרות הנובעות מהן הן מעניינות ומתבקשות, אך לא אוכל לעסוק בהן כאן.

פרק ראשון : קולנוע

כאמור, הקולנוע נכנס לא"י בשנים הראשונות של המאה העשרים כאשר ההצגות הראשונות היו לא סדירות והסרטים היו באיכות נמוכה ותוכנם כמעט חסר חשיבות. עיקר העניין היה בעצם החיזיון בתמונה נעה. תוך זמן קצר קמו בתי קולנוע שהפכו את הפרקטיקה של 'הליכה לקולנוע' למסודרת ומאורגנת יותר והחלו להיווצר הקהלים שיפקדו את בתי הקולנוע בשנים הבאות. לאחר מלחמת העולם הראשונה חל גידול מסיבי באופיו ובתפוצתו של הקולנוע בישוב היהודי והוא הפך לצורת בילוי המונית, שבה השתתף חלק ניכר של הישוב היהודי. בשלב זה, התבססה התבנית הבסיסית של הקרנת הסרטים על כמות גדולה של סרטים שדמו זה לזה, התחלפו במהירות והציגו את אותם כוכבים מוכרים. השבוע "הקולנועי" החל במוצאי-שבת – אז הוצגו הסרטים החדשים – ונמשך עד צהרי יום שישי. בישובים היהודים סרטים לא הוצגו בשבת. תוחלת החיים של סרט ממוצע עמדה על שבועיים – שבוע בהצגה רגילה, בשעות הערב, ושבוע בהצגה יומית, במחיר מוזל. קהל היעד הספיק לצפות בסרטים בפרק הזמן הזה והביקוש לסרטים חדשים – שלרוב הגיעו מהוליווד – היה גבוה. בשנות העשרים ניתן היה למצוא הקרנות קולנוע כמעט בכל הארץ, כולל במקומות מפתיעים כמו קיבוץ תל-יוסף,¹³ שאליו הגיעו צופים מכל רחבי עמק חרוד. עם התפתחות הקולנוע החל להתפתח גם שיח על הקולנוע – שיח שחלק גדול ממנו התנהל בעיתונים היומיים שיסדו מדורי ביקורת סרטים בשנות השלושים.

בדימויו של הקולנוע בא"י במחצית הראשונה של המאה העשרים ניתן להבחין בשלוש מגמות, המקבילות באופן גס לשלושה שלבי התפתחות. בשלב הראשון, הקולנוע נתפס כחידוש, האהדה אליו גדולה ויש נטייה בקרב קבוצות רבות בחברה היהודית בארץ ישראל לראות בו מוצר ראוי ובצריכתו – פרקטיקה ראויה. בשלב השני נתפס הקולנוע בידי קבוצות בעלות יוקרה סמלית בשדה התרבות, קבוצות הכוללות בעיקר עיתונאים, סופרים, משוררים ומחנכים, כאיום בשדה התרבות המקומית והן מייצרות כלפיו שיח של סלידה ודחייה. בשלב השלישי, שיח הסלידה נחלש ומתגבש שיח של השלמה עם חדירתו של הקולנוע אל תוך השדה. השלב הראשון מקביל כרונולוגית לעשור וחצי הראשונים לקיומו של הקולנוע כמוצר בא"י, כלומר מתחילת המאה ועד מלחמת העולם הראשונה. שתי המגמות האחרות ניכרות עם סיומו של השלב הראשון ולאחר מכן מתקיימות במקביל, כאשר שיח הסלידה מתחיל בעוצמה רבה ונחלש עם השנים ואילו שיח ההשלמה חלש בתחילתו והולך ומתחזק עם הזמן. בפרק זה אנסה להראות כיצד עובדות שתי הנטיות הללו – סלידה מול אהדה – וכיצד נעים ביניהן דימויי הקולנוע לכל אורך תקופת המחקר.

חידוש: "הדבר היפה והנפלא"

בחלק זה אראה איך בשלב הראשון של הגעת הקולנוע לא"י הוא נהנה ממעמד של דבר מודרני, מתקדם וחדשני. אראה כיצד ההתמקדות במימד הטכנולוגי שלו מאפשרת לסוכנים חשובים בשדה להציג אותו כדבר חיובי ורצוי.

¹³ 'בעמק', דבר, 28.3.1927, 3.

"האגדות היותר נפלאות מהדורות הקודמים הולכות ומתקיימות בימינו; החלומות אשר חלמו לפנינו בעלי הזיה, מתלבשים עתה בגוף והם עומדים לפנינו בצביונם. כמעט בכל יום נשמע על אודות איזו המצאה חדשה אשר הדמיון היותר חזק לא יכול היה לשער לו לפנינו כי דבר כזה יוכל להיות במציאות. פוטוגרף, טלגרף, טלפון, פונוגרף, קינטוגרף..."¹⁴

את הדברים הללו כתב אליעזר בן־יהודה בעיתונו הצב' ב-12 במרץ 1897 - פחות משלוש שנים לאחר הקרנת הקולנוע המסחרית הראשונה של האחים לומייר (Lumière) בפריס. שבוע לאחר מכן החלה להתפרסם בעיתונו, תחת הכותרת "בשדה החוכמה והמדעים"¹⁵, סדרת כתבות על חידושים בשדה הטכנולוגיה הפופולרית. הסדרה, שנערכה בידי מנשה מאירוביץ ודוד יודילוביץ, התחילה מתיאור יכולותיו של הכתב־קול (פונוגרף), "קולות הסובבים אותנו לא יאבדו לעולם"¹⁶, "כל רגע יקר בחיינו יכתב... וחיה יחיה לנצח"¹⁷, המשיכה לתיאור הישגי הכתב־אור (פוטוגרף), "לתפוס צורת כל מין עצם... ולשמרו לראייה עולמית"¹⁸ ולבסוף הגיעה אל הטכנולוגיה החדשה וה"שלמה" ביותר עד כה – הכתב־נוע (קינטוגרף). הסדרה כולה היתה חדורה בירת קודש כלפי טכנולוגיה באשר היא. לא ברור אם הכותבים נחשפו לטכנולוגיות שעליהן כתבו באופן ישיר או רק שמעו עליהן, אך ברור כי הטכנולוגיה, עבורם, היתה הישג נשגב של הרוח האנושית הכמהה לחוכמה ולידע. זאת ועוד, הקולנוע שהוא הטכנולוגיה הרושמת את קול האדם, את דמותו ואת תנועתו, הוא נעלה אף יותר, שכן הוא מנציח את האדם ומעלה אותו לדרגה כמעט אלמותית. המעבר מתמונה סטטית לתמונה נעה מתואר ע"י הכותבים כאבולוציה טבעית. הם שואלים: "וכי לא בזיון הוא לאנוש להיות רשום על פיסת נייר, לעמוד כגולם תקוע על עץ מבלי להניע?" ועונים בהדרת קודש: "מובן כי יאה ונאה היה לאותו היציר הנושא עליו שם כבוד גדול כזה: 'אנוש' אשר צלמו ודמותו הוא צלם אלוהים, כי יהיה ביכולתו לרשום את כל תנועותיו... כי תרשמנה תנועות כל החיים אשר אנו בנפשנו חיים"¹⁹. בעזרת הציטוט הזה מעיתונו של בן־יהודה אני מבקש להדגיש, עד כמה אופטימית ומלאת תקווה היתה הגישה אל הקולנוע עם תחילתו כטכניקה העושה את צעדיה הראשונים בתרבות. מתוך תפיסה הומניסטית מוצג הקולנוע כאן כתופעה טכנולוגית, המבטאת את רוחו של האדם בשני אופנים משלימים; מחד גיסא, הוא מהווה עדות לחוסר הגבולות של יכולתו הטכנית של האדם ולהצלחתו לשלוט בעולם שסביבו. מאידך גיסא, הוא מסוגל להנציח את האדם כפי שהוא, להראות אותו באופן שבו מעולם לא נראה ולמעשה להעניק עומק נוסף להווייה האנושית.

בשנים שלאחר מכן הוסיף הקולנוע להיות מזוהה עם מדע, טכנולוגיה וחדשנות. ב-1910 עדכן הצב'²⁰, כי הראינוע הוכנס לשימוש גם במדע הרפואה, כאשר רופאים גרמנים יצרו בעזרת קרני רנטגן "תמונות הראינוע מקיבת האדם... גם תמונות ראינוע ממהלך זרם הדם... הצליחו לעשות, שגם זה

¹⁴ א. בן־יהודה, 'נפלאות המדע', הצב', 12.3.1897, 2.

¹⁵ מ. מאירוביץ וד. יודילוביץ, 'בשדה החוכמה והמדעים', הצב', 19.3.1897, 3.

¹⁶ מ. מאירוביץ וד. יודילוביץ, 'בשדה החוכמה והמדעים', הצב', 2.4.1897, 3.

¹⁷ מ. מאירוביץ וד. יודילוביץ, 'בשדה החוכמה והמדעים', הצב', 9.4.1897, 3.

¹⁸ שם.

¹⁹ מ. מאירוביץ וד. יודילוביץ, 'בשדה החוכמה והמדעים', הצב', 16.4.1897, 3.

²⁰ 'הראינוע ברפואה', הצב', 22.9.1910, 3.

דבר של חשיבות גדולה ברפואה". בנוסף לתחום הרפואה היה הקולנוע מזוהה עם תחום טכנולוגי חדשני וחשוב אחר – החשמל. בא"י ידועים לפחות שני מקרים שבהם קולנוע וחשמל היו כרוכים זה בזה; בתל-אביב התקינו ב-1914 בעלי קולנוע עדן, שהיה אולם הקולנוע הראשון בעיר, 4 מנורות חשמל בצדו של האולם; היו אלה מנורות החשמל הראשונות בתל-אביב. ראשון-לציון חברה אל רשת החשמל של רוטנברג ב-1927, בד בבד עם הקמתו של בית הקולנוע המקומי, נעמן. נראה כי צרכי החשמל של הקולנוע היוו לפחות עידוד להגעת החשמל למושבה. חנוכת אולם הקולנוע ותחנת החשמל זכו לברכה משותפת מן העירייה ומנכבדי העיר, שהוזמנו "לטקס פתיחת החשמל והתיאטרון בראשון-לציון"²¹.

בן-יהודה, אשתו חמדה, שהיתה עורכת ועיתונאית בעצמה, ועיתונאים כמו מאירוביץ' ויודילביץ', מייצגים קבוצת סוכנים מרכזית בעיצוב דימויו של הקולנוע הארצישראלי בשנותיו הראשונות – העיתונות, במקרה זה עיתונות 'המחנה האזרחי', המאופיין בחילוניות מתונה ונטייה כלכלית-פוליטית ימנית. בשנות העשרה של המאה העשרים היה הצב' העיתון החשוב והנפוץ ביותר בקרב בני הישוב "החדש" ובן-יהודה השתמש בו לקידום רעיונותיו שבמרכזם כמובן החייאת התרבות העברית והשפה העברית. כמו רבים בני דורו, ראה בן-יהודה במעצמות אירופה (בעיקר אנגליה, גרמניה וצרפת) את המודל, שעליו צריכה להתבסס התרבות העברית מתוך העיקרון של פיו יש "להביא את המערב"²² אל הלבאנט. "נהמת הקיסור היא נהמת נצחון ההשכלה על הבערות",²³ כתב אליעזר בן-יהודה על כניסתה של רכבת הקיסור הראשונה לירושלים. כך ביטא את תפישת עולמו המייחסת ערך עליון לטכנולוגיה כמייצגת המערב המתקדם והנאור. במונחיו של אבן-זהר, ניתן לומר כי הקבוצה שמייצג בן-יהודה ביקשה להעביר מוצרים מן הרפרטואר של התרבות האירופאית (תרבות המקור) אל הרפרטואר של התרבות הארצישראלית (תרבות היעד) ובכך להפוך את האחרונה מתרבות "נבערת" שבה שולטות הדת וההסתגרות לתרבות משכילה, חילונית ופתוחה. במסגרת זו הקולנוע נתפס לחלופין כאופציה טכנולוגית – כמעט בלי התייחסות לשימושו, או לחלופין כאופציה מדעית ומכאן גם "נאורה" ו"חינוכית". החדשנות שבו, כפי שראינו, הפכה אותו למוצר ראוי לייבוא מתרבות המקור שלו. עבור בן-יהודה ושותפיו באליטה, הדברים החשובים במוצר החדש, לפחות בשלב הראשון, הם ההיבטים הטכנולוגיים שלו. בשלב זה התכנים בקולנוע תופסים מקום משני מול הטכנולוגיה המייצגת מדע, ידע וחוכמה ובכך הופכת בעצמה לתוכן של המדיום החדש. ראוי לציין שגם באירופה, היה היחס לקולנוע בראשיתו (בעיקר בעשור הראשון של המאה העשרים) מושפע מן המימד הטכנולוגי שלו. בגרמניה למשל, מן החלוצות בתחום הקולנוע, הדגישה הביקורת הראשונית על סרטים את "הטכנולוגיה של הקולנוע כמקור משיכה העומד בפני עצמו".²⁴

הסרטים הראשונים שהוקרנו בא"י הובאו לכאן בידי קולורה סלווטורה, איטלקי שנשא על גבי פרד מכונת הקרנה וכמה סלילי סרטים והקרין אותם בבתי-קפה, בתי-מלון ובתים פרטיים תמורת תשלום.

²¹ 'הזמנה לפתיחת החשמל והתיאטרון', 17.3.1927, ארשל"צ.

²² הירש, דפנה, "באנו הנה להביא את המערב", עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת ת"א, 2006, 13.

²³ א. בן-יהודה, 'הקיסור בירושלים', האור, 2.9.1892, 3.

²⁴ Hake

המחירים השתנו מאתר הקרנה אחד לשני. למשל, כאשר הקרין סלוטורה במלון 'אירופה' שמחוץ לחומות ירושלים הוא גבה חצי מג'די (10 גרוש תורכי) למקומות היקרים ורבע מג'די (5 גרוש) לזולים, וכאשר הקרין בבית־הקפה אבו-בשארה שבתוך העיר העתיקה גבה בישליק אחד (2½ גרוש)²⁵. הקהל שהגיע להקרנות היה מגוון וכלל "מאות אנשים, רובם מהמון העם, יהודים, נוצרים וערבים". על פי הצב', הם הגיעו "ערב ערב"²⁶ אל האולמות המעטים שהוסבו להקרנות קולנוע כדי לצפות ולהתענג "על התמונות החיות של הראינוע"²⁷.

מאירוביץ ויודילוביץ' מזהים ומציינים, כבר מן הרגע הראשון, את האיכות המסחרית של הקולנוע. הם מתארים כיצד מגיע קהל פריזאי גדול ובו "גדולי החכמים"²⁸ להקרנותיהם של האחים לומייר, כדי "לראות ולהשתומם". הם מתארים את התחרות המתחילה לבצבץ בין צרפת (לומייר) לארה"ב (אדיסון, צ'ייס) ("אך שמעה אמריקה את שמע הכתבנוע...ומיד גזרו אומר לפסוע על ראשי האחים ולהקדימם"). זיהויו של הקולנוע עם טכנולוגיה מוסיף לו ערך ומאפשר את מיצובו כמוצר איכותי ו"תרבותי" שכן הוא ממקם אותו כמרכיב באותו מיגזר של התרבות הרשמית המזוהה עם ידע ופיתוח טכנולוגי. לכן יכולים "כל גדולי החכמים" של פריס להגיע אל הצגות הקולנוע "ולהשתומם" ללא בושה. גם אנשי האליטה של הישוב היהודי בא"י הגיעו אל הקולנוע בשנותיו הראשונות. צופות וצופים ממשפחות עירוניות מבוססות פקדו את מקומות ההקרנה, אמנם לא בתכיפות גבוהה, אך העיתונות מדווחת, כי בבתי הקולנוע "רואים פה ושם אנשים ונשים מלובשים לפי האופנה האחרונה".

אולם בדרך כלל היו מחירי הכרטיסים נמוכים, ובשל כך, וכן בשל היכולת לספק את המוצר לקהל גדול ככל האפשר וכך להגדיל את הרווחים מן ההקרנות, היתה נפוצה הפרקטיקה הזו בעיקר בקרב בני המעמדות הנמוכים בערים והפכה לאופציית הבילוי המועדפת עליהם (בשונה מבני המעמד הבינוני-גבוה, אשר להם היו פתוחות אופציות בילוי רבות יותר, למשל תיאטרון ואופרה). בשלב המוקדם של הקולנוע, בהיותו ראינוע חסר קול, לא עולה מן הדיווחים כי יש הבדלים הקשורים בשיוך דתי או לאומי: "אור החשמל מאיר את כל האנשים" אשר "מביטים, שמחים וצוחקים"²⁹ ללא הבדל בין נוצרים, יהודים ומוסלמים, דתיים וחילונים. כמה שנים מאוחר יותר מספר הצב', כי רוב המבקרים בקולנוע הם "מצעירי הספרדים" ומברך על ההשפעה הטובה שלו עליהם: בזכות הקולנוע הם מפחיתים בשתיית הערק ואף זוכים ללמוד "כל מיני מדעים...וענייני המדינות"³⁰. גם חרדים ממאה־שערים (אז מן השכונות הגדולות ביותר בירושלים שמחוץ לחומות) הגיעו לבקר בקולנוע, כאשר האישה – כך מדווח העיתון – דוחקת בבעלה "להוציא את הבישליק" ואצה לספר לשכנותיה ביום המחרת על "חזיונות חתונה, שהורידו דמעות מעיניהן וחזיונות ההיתול שהצחיקו כל כך". אנשי מאה־שערים ביקרו

²⁵ מודעה, הצב', 15.6.1900, 4.

²⁶ יום יום', הצב', 3.11.1908, 2.

²⁷ יום יום', הצב', 3.11.1908, 2.

²⁸ מ. מאירוביץ וד. יודילוביץ', 'בשדה החוכמה והמדעים', הצב', 7.5.1897, 3.

²⁹ יום יום', הצב', 3.11.1908, 2.

³⁰ 'החיים בירושלים', הצב', 8.9.1912, 3.

בקולנוע, עד שפירסמו הרבנים פשקווילים, שקראו שלא "ללכת בדרכי חושך" בשל חשש מ"פריצות גדרות התורה"³¹.

חדירתו של הקולנוע לישובים היהודיים היתה מהירה והקיפה את כל היישובים העירוניים המרכזיים. בשנות העשרה של המאה החל להתגבש מערך ההקרנה, כאשר ביפו/תל-אביב פעלו לפחות חמישה מקומות אשר בהם הוצגו סרטי ראינוע (קפה זריף, ראינוע פאת'ה, קפה לורנץ, ראינוע לונה פרק וראינוע עדן). בירושלים פעלו קולנוע ציון (אז פייג), אורקל/אולימפיה, וסינימא ביך לאומי. בחיפה היה קולנוע קוליזאום, בפתח-תקוה קולנוע הרצליה ובראשון-לציון פעל ראינוע קטן ומאולתר בחצר ביתה של משפחת טופורובסקי³². מערך ההקרנה – אולמות הקולנוע – הופעל בידי ערבים ויהודים בעלי ממון, מוותיקי הישוב וגם בידי מהגרים אמידים, שחיפשו השקעה טובה לכספם. בשלבי הגיבוש של הפרקטיקה היו ניסיונות רבים של יזמים מן השכבות המבוססות של האוכלוסיה לפתח את התחום. אברהם גודאל, למשל - רוקח, בן למשפחה ספרדית ירושלמית - חקר ביחד עם ידידו, "צעיר מוסלמי...ממשפחה חשובה", מכונת הקרנה מאזרח יוני וביחד קיימו הקרנות לציבור הירושלמי³³, לא לפני שהתגברו על קשיים בירוקרטים שהערימו לפניהם הרשויות התורכיות. זוהי דוגמה אופיינית לאופן שבו התכונן מערך ההקרנה בא"י בשנים הראשונות; בידי יזמים פרטיים שלא פעם, בשל ההון הראשוני שנדרש, כיננו שותפויות (שגם חצו לאומים) והתמודדו עם רשויות, שלעיתים נתנו עידוד ולעיתים קרובות יותר הגבילו, הטילו מכסים, ביקרו או סתם הערימו קשיים בירוקרטיים. אנשי מערך ההקרנה היוו קבוצת סוכנים מרכזית בקידומו של הקולנוע בתוך שדה התרבות המקומי. היו אלו שחקנים בעלי אינטרסים כלכליים, אשר מטרתם המרכזית היתה למקסם את שורת הרווח שלהם. לעיתים, הם היו מעורבים גם בפוליטיקה מקומית (למשל מרדכי וייסר מעדן) ובתעשיית הסרטים הארצישראלית (למשל ירוחם ורדימון ממוגרבי שתמך ביומני כרמל³⁴) מה שעזר להם למקסם רווחים ולמזער סיכונים. האינטרס הכלכלי שלהם לא עמד בקנה אחד עם האינטרסים של מרבית הסוכנים האחרים בשדה, מה שהציב אותם פעמים רבות במרכזם של קונפליקטים עמוקים. בשל ההשקעה הראשונית הגדולה, בהקמת אולם (או שכירתו), רכישת מכשור יקר ותחזוקתו והתלות במספר קטן של סוכני סרטים, היו חייבים בעלי ומפעילי האולמות לפעול כל העת לשם הגדלת הקהל והגדלת הרווחים. חוסר השליטה באיכות התכנים (גם האיכות הפיסית), במגוון שלהם ובקצב זרימתם ובנוסף לכך האינטרס הכלכלי, לא אפשרו להם להיות בררניים בחומרים שאותם הציגו בפני הקהל והציבו אותם במוקדה של ביקורת קבועה שעליה ארחיב בהמשך.

קבוצה של סוכנים, שאנשי מערך ההקרנה באו איתם במגע רציף ושוטף הורכבה מגורמים בעלי סמכות וכוח ברמה הארצית, העירונית והאזרחית, ובהם בעיקר הממשלה (העותומאנית והבריטית), העיריות והסתדרות העובדים של א"י. בשלבים הראשונים של התגבשות ענף הקולנוע, הסוכנים היותר פעילים אל מול מערך ההקרנה היו המוסדות המקומיים; מועצות הערים והמושבות. הם היו

³¹ האחדות, 20.6.1913.

³² הלחמי, יעקב. "קדמת עדן - פרקים מהגדת בית הקולנוע הראשון בתל-אביב". בית הסרט העברי - קולנוע ישראלי. www.filmography.co.il. (30.8.2008). <http://www.filmography.co.il> - הסרט העברי המוקדם/Entry_90/כרונולוגיה של הסרט הארץ-ישראלי. <http://www.filmography.co.il/html.1947-1897>

³³ גודאל, אברהם י., 'יהודים, היו עותומנים!', הצבי, 6.7.1911, 2.

³⁴ צימרמן, 187.

בדרך כלל מעט חשדניים כלפי התופעה החדשה אך לא הפגינו עוינות אליה. מעט יוצאת דופן היתה עיריית תל-אביב, אשר בהובלתו של מאיר דיזנגוף, עודדה את הקמתו של אולם קולנוע בתחום העיר ותמכה ביזמים הפרטיים שלקחו על עצמם פרוייקט זה.³⁵ דיזנגוף ועסקנים חשובים אחרים, כמו עקיבא אריה-וייס, לא רק עודדו מבחוץ את פיתוחו של ענף הקולנוע, אלא אף היו יזמים בתחום בעצמם - וייס הקים חברה לשיווק מסרעות קולנוע וכן את חברת הפקת הסרטים העברית הראשונה "אורה חדשה", אשר הפיקה סרט תעמולה ציוני שצולם בא"י (ואבד בצרפת במלח"ע הראשונה)³⁶ ודיזנגוף החזיק, בד בבד עם היותו ראש עיריית תל-אביב, סוכנות להפצת סרטים.³⁷

ממשלת המנדט הבריטי הטילה מכס על יבוא סרטים - פרקטיקה שהיתה נפוצה מאוד בכל העולם, בעיקר כדי להגן על תוצרת מקומית. בא"י לא היתה כמעט תוצרת מקומית, אך המכס הוטל בכל זאת, אולי כדי להחיל את אותם תנאים ששררו בבריטניה על סרטים מיובאים.

קבוצת סוכנים נוספת, שאיתה באו אנשי מערך ההקרנה במגע, אם כי עקיף בד"כ, היא קבוצה מרכזית בכל הקשור לעיצוב הדימוי של הקולנוע בשנים הללו ובאלו שיבואו אחריהן. אלו הם בני האליטה האינטלקטואלית של הישוב; עיתונאים, מורים ואנשי רוח. כאמור קו נחרץ בעד הקולנוע הוביל אליעזר בן-יהודה בעיתונו, הצב"י. הוא אימץ את הקולנוע, כפי שהיה מוכן לאמץ כל חידוש טכנולוגי שבעיניו היווה סימן לקדמה ונאורות. חמדה בן-יהודה, רעייתו, היתה שותפה להתלהבות מן המדיום החדש. ברשימה לא קצרה, שפרסמה בהצב"י, פירטה את חוויותיה מסרט על משפט דרייפוס (כנראה של ז'ורז' מלייס), שהוצג במלון 'אירופה' בירושלים, והפצירה בקוראיה: "לכו להראינוע... תשתוממו ותתענגו הרבה מאוד, כי עד כה עוד לא המציאו דבר יפה ומפליא כְּהַרְאִינוֹעַ... הדבר היפה והנפלא עתה הנהו בירושלים. לכו, לכו, תתפלאו ותתענגו!"³⁸ קבוצת סוכנים זו עוד תשנה את יחסה אל הקולנוע באופן משמעותי, אך בשנים הראשונות היא עדיין הפגינה אהדה אל הקולנוע שהיה בשלב זה חידוש טכנולוגי וגם אמצעי בידור, אשר "עלול להנעים עלינו מעט את חיינו הקשים"³⁹.

בשנים הראשונות בלט כאמור המימד הטכנולוגי ביחס אל הקולנוע. הכתיבה על המדיום החדש התרכזה בתיאורים של "אור החשמל (ה)מאיר את כל האנשים",⁴⁰ בדמיון למציאות שהוא "מושלם בכל המעלות"⁴¹, ובעצם היכולת להנציח כל דבר ולהראותו "כמו שראינוהו אתמול"⁴². עם זאת, ניכרת בכתיבה המוקדמת על הקולנוע גם תחילתה של הכרה בערכו האמנותי. הקבוצה שעסקה בקולנוע כאמנות בשנים הללו, היתה קבוצת העיתונאים. הללו הניחו את היסוד למוסד ביקורת הקולנוע, אשר בעצם ההתמקדות במימד האמנותי של הקולנוע הציב אותו בסמיכות למוצרים תרבותיים בימתיים אחרים, כמו תיאטרון, אופרה ומחול. היה בכך הדד למהלך שהחל בגרמניה, בצרפת ובארה"ב אשר

³⁵ שליט, דוד, **מקרינים כוח**, תל-אביב: רסלינג, 2006, 21.
³⁶ גרוס, נתן ויעקב, **הסרט העברי: פרקים בתולדות הראינוע והקולנוע בישראל**, ירושלים: נתן ויעקב גרוס, 1991, 12.
³⁷ מכתב מאת מ. דיזנגוף להנהלת תיאטרון אדיסון, ארכיון לבון, 1933, IV-250-36-1-735.
³⁸ 'ראינוע', **הצב"י**, 1.6.1900, 1.
³⁹ 'יום יום', **הצב"י**, 3.11.1908, 2.
⁴⁰ 'יום יום', **הצב"י**, 3.11.1908, 2.
⁴¹ מ. מאירוביץ וד. יודילוביץ, 'בשדה החוכמה והמדעים', **הצב"י**, 7.5.1897, 3.
⁴² שם.

בהן ייסדו אנשי תעשיית הקולנוע, עוד בעשור הראשון של המאה העשרים, כתבי עת לקולנוע שבהם דנו באספקטים הטכניים והאמנותיים שלו והחלו לדבר על "סרטים אמנותיים".⁴³

בשנים אלה הניתוח האמנותי של הקולנוע בא"י היה עדיין ממוקד בטכנולוגיה של הקולנוע. לרוב אין למבקרים ניסיון וידע בביקורת אמנות, ואם יש להם כאלו, הם מגיעים מן התיאטרון שנחשב לאמנות הדומה ביותר לקולנוע, אם כי ברמה אמנותית גבוהה יותר. הכתיבה על הקולנוע מציינת בדרך כלל את הריאליזם המוחשי של הקולנוע - את עובדת היות התמונות "חיות" ונעות אל מול עיני הצופה. זוהי כמובן התכונה הבולטת ביותר והמפליאה ביותר של הקולנוע. בשל הריאליזם שלו, הקולנוע "עושה רושם על רואיו, האפקט כל-כך חזק, עד כי קהל הרואים שוכחים כליל, כי זאת היא רק תמונה, רק מחזה דמיוני". מאידך גיסא, מציינים הכותבים על הקולנוע גם את היסוד הדרמטי שלו. החידוש כאן, לעומת התיאטרון, הוא, מצד אחד, בנושאים הריאליסטיים יותר ומצד שני, ביכולת להשתמש בצילומי תקריב וליצור דרמה מעצם השימוש במצלמה. דרמה העושה שימוש בנושאים מציאותיים, יכולה לתאר למשל, שריפה, שבה "רואים כי האש הולכת וגדלה ומתלהבת ועולה מרגע לרגע. המְכַבֵּים, אנשי החיל, יופיעו כברקים במרכבותיהם, מעמידים משאבות, שפופרות ארוכות, שואבים את המים, שופכים, נושאים החפצים, וסוף סוף האש תכבה"⁴⁴. תיאור זה מדגיש את תנועת האש, את הסכנה, את התכונה של מכבי האש ולבסוף את הפתרון המרגיע. תיאורים אחרים הראו את הדרך שבה מסוגל הקולנוע להעביר רגש ע"י צילום ותנועה: "...ראיתם את הנאשם לפני שופטיו כמו שהוא, עם כל תנועותיו, הליכתו, התרגשות פניו, מבט עיניו... יושב בחדר כלאו, ומסגר, עצוב ומתרגש"⁴⁵. כאן הדגש הוא על יכולתה של המצלמה לספק דרמה ולרגש באמצעות שימוש בצילומי תקריב.

קשה לקרוא לתיאורים הללו 'ביקורת קולנוע' – אך אלו הם ניסיונות ראשונים להתמודד עם היבטיה הייחודיים של הטכנולוגיה החדשה ועם ההיבטים האמנותיים שלה. בתיאורים שלעיל לא נוכל למצוא מילת ביקורת שלילית על הקולנוע, אם מפאת חוסר ידע וניסיון של הכותבים או מפאת ההתלהבות שבה הם שרויים מעצם החידוש. גישה זו אל הקולנוע כאמנות תשתנה מקצה לקצה, כפי שנראה בהמשך.

ניתן לסכם את השנים הראשונות של הקולנוע בא"י כשנים של הרמוניה יחסית בין כלל הסוכנים בשדה ובינם לבין הקהל. העיתונות והממסד נטו לאהדה ולתמיכה במדיום החדש וכמעט לא ביטאו ביקורת שלילית על הקולנוע בכללותו או על סרטים ספציפיים. החל להתגבש המבנה הטיפוסי של מערך ההקרנה עצמו; יזמות פרטית-קפיטליסטית, הזוכה לעיתים לתמיכה מסויגת מן הממסד (כפי שהיה, למשל, במקרה של משה אברבנאל מקולנוע עדן, שצירף כשותף את מרדכי וייסר שהיה חבר ועד השכונה בת"א). הקהל מצידו נהר אל בתי הקולנוע בהתלהבות, כמעט ללא הבדל בין ערבים, יהודים, עניים ועשירים, אם כי החלו להתגבש שתי הקבוצות שפקדו את הקולנוע באופן התדיר

⁴³ Hake.

⁴⁴ שם.
⁴⁵ בן-יהודה, ג., 'ראינוע', הצב, 1.6.1900, 1.

ביותר; צעירים בני מעמדות נמוכים ונשים. לבסוף, ראינו את ניצניה הראשוניים של הביקורת על הקולנוע, שבשלב זה עדיין ממוקדת בהיבטים הטכנולוגיים של המדיום.

הביקורת תישאר סטטית למדי בשלב הבא של התפתחות הקולנוע בא"י. מערכי ההפצה וההקרנה, לעומת זאת, יעברו תהליך של התחזקות ושגשוג – שיתבטאו בהקמתם של עשרות בתי קולנוע בכל רחבי הארץ אשר יקרינו מאות סרטים בשנה. בד בבד עם התעבותו של מערך ההקרנה, תשתנה האווירה כלפי המערכת הקולנועית בחוגים מרכזיים ביישוב. בקבוצת העיתונאים, המורים, אנשי הרוח ואנשי הממסד יחלו הקולות המתנגדים לקולנוע לצבור נפח וכוח ולהשפיע על שינוי ביחס אל הקולנוע ומעבר מאהדה לעוינות.

איום: "ללכת בדרכי חושך"

השלב הראשון של חדירת הקולנוע אל א"י התאפיין כאמור באהדה רבה אליו – גם מצד הקהל, הצרכן, גם מצד האליטות הכלכליות, שהחלו לבדוק את האפשרויות העסקיות הגלומות בו וגם מצד האליטות האינטלקטואליות, אשר העניקו לו רובד דק של יוקרה בשל זיהויו עם טכנולוגיה ומודרנה. ואולם, כבר בשלב זה היו קולות ביישוב היהודי אשר יצאו נגד הקולנוע. הקולות הללו הלכו והתגברו ככל שהקולנוע הפך זמין יותר, נפוץ יותר ומבוקש יותר. אחד מציוני הדרך בהתבססותו של הקולנוע בתוך הישוב היהודי החדש, היתה הקמתו, ב-1914, של אולם הראינוע *עדן* בתל-אביב בעידודו ובתמיכתו של ועד השכונה.

חלק ניכר ממתנגדיו של הקולנוע לא עסקו בתכנים המוצגים בו, אלא באינטרס המובהק של יזמי הקולנוע להקטין עלויות, להגדיל רווחים ולמשוך אל בתי הקולנוע קהלים גדולים ככל הניתן; בני המעמד הנמוך מן החברה היהודית, תושבים ערבים וילדים. הקמת בתי הקולנוע במרכזי הערים ובפרברים החדשים הפכה לנקודת עימות בין אליטות בעלות הון כלכלי ותרבותי – בעלי בתים, אנשי השכונות המבוססות – לבין סוכנים המחזיקים בכוח פוליטי – אנשי השלטון המקומי. הראשונים ניסו לשמר את ההון הכלכלי והתרבותי שלהם. הם חששו מירידת ערך נכסיהם ומהפרת אורח החיים ("התרבותי") שלהם. האחרונים ניסו למצוא נקודת איזון בין סיפוק רצונו של הקהל לבין אותן אליטות שמרניות. כמו כן, הם ניהלו מערכת מורכבת של אינטרסים אל מול אנשי מערך ההקרנה – היזמים בעלי האולמות.

בתל-אביב עוררה ההחלטה להקים את אולם *עדן* ב-1914 התנגדות עזה בקרב חלק גדול מתושבי אחוזת-בית ונווה-צדק הסמוכה. 19 משפחות מנווה-צדק, שסמוך לביתהן עתיד היה האולם להבנות, הגישו לוועד העירייה עצומה שבה מחו על הקמתו. הנימוקים ביטאו חשש מהפרעה לסדר הציבורי והפרתה של השלווה בשכונתם. מן הבחינה החומרית, הם טענו, קיים היה חשש להתגברות מעשי הפשע מעצם המצאותו של האולם בסמוך לבתייהם. האולם ימשוך אליו, לטענתם, פושעים וגנבים, אשר יוכלו תמיד "למצוא להם תשובה נכונה...אל הסינאמאטוגראף אני בא, ואם טעיתי אין דבר".⁴⁶ מן

⁴⁶ אעת"א 1/82.

הבחינה המוסרית, הוסיפו, קיים היה חשש להטרדת "נשים ובתולות" בידי "עם הארץ"⁴⁷. כלומר, הכותבים חוששים מן החלק הפחות מהוגן של אותו "המון העם", אשר כבר ידוע לנו על אהבתו הרבה אל הקולנוע. אותם צעירים, חלקם ספרדים/מזרחים, חלקם ערבים מיפו, המרבים לשתות ערק, יוכלו עתה למצוא להם סיבה להגיע אל שכונתם. השכונות החדשות נראות כאן כמרחב אקסקלוסיבי, מהוגן, של מתיישבים בעלי בתים חדשים, המבקשים להיבדל חברתית ולא רק אתנית מערביי יפו ומאוכלוסיות יהודיות מסוימות. נראה כי השאיפה לסטרליזציה של המרחב הזה התארגנה על-פירוב לפי עקרונות מעמדיים. מעניין לראות, כי חששותיהם אלה של יושבי אחוזת בית אינם כה רחוקים מגיני הקולנוע בידי הרבנים בפשקוויל שצוטט בעמ' 14 לעיל. הרבנים החרדים מירושלים מדברים אף הם על פגיעה בסדר הציבורי, אשר אצלם מגיעה לא מחוץ לאולם אלא מתוכו. עבורם, הישיבה בקולנוע עשויה לגרום לסטייה מ"אורחות יושר ללכת בדרכי חושך" – כלומר, לסטייה מאורח החיים הנכון, ולהידרדרות מוסרית. כמו אצל תושבי נווה-צדק, גם אצלם עולה הדאגה לצניעותה של האישה ולטהרת גופה, כאשר הם מזהירים מ"תערובת נשים ואנשים" אשר עשויה לגרום ל"פריצות גדרות התורה".

החשש מהפרת הסדר הציבורי לא התמצה רק בצד המוסרי והחשש מהתגברות הפשע, אלא גם בחשש מזיהומה הפיסי של הסביבה; ברעש, עשן ולכלוך. אחד המתנגדים ציין את "היזק הסינמאטוגראף המגיע לגוף מריח הבנזיס שהוא היזק לבריאות!"⁴⁸. אותו אדם, שהיה חבר באגודת "גאולה"⁴⁹, ציין גם את חששו מן הלכלוך, שיביאו איתם "אנשים זרים ולא נקיים...". תלונות נוספות של בעלי בתים, עסקו ב"הפרעה סניטרית ומורלית"⁵⁰ שיביא האולם ההולך ונבנה והגדיל לעשות הד"ר אנטין, חבר ועד אחוזת-בית, שדרש פיצוי כספי בשל ירידת ערך המגרש שלו. כדאי לציין, כי ההתנגדות להקמתו של האולם בתוך השכונה, לא נבעה מהתנגדות לקולנוע כשלעצמו, אלא כמוקד לבילוי של בני המעמד הנמוך. מבחינה זו, הקולנוע היה סמל לתרבות המונית כללית. התפיסה הזו, שלא התנגדה עקרונית לקולנוע, הובילה את המתנגדים להציע לוועד לבנות את האולם – אך לעשות זאת מחוץ לשכונה - "במקום המוכשר והראוי לו לבנותו חוץ לתל-אביב, מאחורי מעבר מסילת הברזל"⁵¹.

טענה מרכזית נוספת נגד הקולנוע היתה כי האולמות עצמם מסוכנים, בעיקר בשל חשש משריפות. אלו אכן היו נפוצות מאוד בבתי קולנוע בעולם כולו, בשל החומר הדליק (חנקת כסופה, Silver Nitrate), שממנו היו עשויים גילי הסרטים ומכונות הקרנה שלא תמיד תוחזקו כראוי ונטו להתחממות-יתר ולהפצת גזים ורשפים. הימצאותו של קהל רב באולם סגור גרמה לכך שתכנון לקוי של פתחי אוורור ויציאות חירום יכול היה להיות קטלני. זאת ועוד, באולמות רבים היתה היציאה היחידה מן האולם ממוקמת בדיוק מתחת לעמדת ההקרנה, שהיתה כמעט תמיד מקור האש. בארה"ב, שבה היתה לקולנוע פופולריות עצומה, החלו הרשויות בתחילת שנות העשרה לחייב

⁴⁷ שם.

⁴⁸ בארי, ל. "סרטים ובתי ראינוע" בתוך עשרים השנים הראשונות : ספרות ואמנות בתל-אביב הקטנה 1909-1929, עורך

א.ב. יפה. תל-אביב : קרן תל-אביב לספרות ולאמנות, 1980, 275.

⁴⁹ גאולה - האגודה שיסדה את שכונת אחוזת בית.

⁵⁰ שם, 276.

⁵¹ הלחמי.

מתכנני בתי-קולנוע בהתקנת אמצעי בטיחות שונים כגון יציאות חירום רבות ושימוש בחומרים חסיני אש לתאי ההקרנה. גם בא"י ניסו בעלי האולמות להתמודד עם הבעיה ע"י צמצום הבנייה בעץ, ריבוי פתחי אוורור ואמצעים שונים אחרים, אולם הבעיה לא נפתרה לחלוטין ותמיד נמצאו מי שיתריעו על "הסכנה הגדולה הנשקפת לקהל הנוכחים... באיזו הצגה במקרה של התפרצות אש או כל פניקה אחרת"⁵².

בעלי בתי הקולנוע, שהיו נתונים, כפי שראינו, תחת מתקפה מתמשכת על בתי העסק שלהם, פנו בד"כ אל המוסדות המקומיים לעזרה. למשל, כאשר עלו תלונות על התנהגות לא נאותה באולם עדן, פנו משה אברבנאל וחנו ויסר, בעלי האולם, אל העירייה והביעו את תסכולם, כשהם "בכל תוקף מכחישים את הדבבה הגסה והשקר הנבזה אשר השיאו אליכם כי ההתנהגות בנשף הזה היתה למטה מכל בקורת". הדימוי הירוד של אולם הראינוע (ששימש גם להופעות, מחזות ואירועים שונים) גרם להם להודיע, כי "החלטנו לשים סוף קץ לכל אותן הדעות הנמסרות... פה ושם על מוסדנו" ולהוסיף דרישה, כי יתקיים להם "משפט של כבוד..."⁵³. מערכת היחסים בין השלטון המקומי לבין בעלי בתי הקולנוע היתה מושתתת על פיקוח מחד גיסא וטיפול מאידך גיסא. השלטון המקומי ראה לנכון לעזור ליזמים, ובד בבד לוודא כי האולמות, שתפשו עד מהרה מקום מרכזי בחיי היומיום, יתנהלו ב"סדר מצוין ואירופי" ו"יעמדו על הגבה הראוי"⁵⁴.

ראוי לציין כי התנגדות לקולנוע מחשש להפרת הסדר הציבורי היתה רווחת במקומות רבים בעולם. בבריטניה למשל, טענו סוציולוגים כי הקולנוע מעודד את הפשיעה ואת חוסר הצניעות.⁵⁵ המשטרה, מאידך, מצאה שבתי הקולנוע תורמים להפגת השעמום אצל צעירים ובדרך כלל גורמים להורדת הפשיעה במקומות שבהם הם נמצאים.⁵⁶ הדבר משתלב היטב עם טענתם של יצרני האלכוהול בבריטניה כי "בזמן שבתי הראינוע פתוחים שותים פחות"⁵⁷.

בשנים הראשונות של כניסת הקולנוע לא"י התחולל המאבק על המרחב הציבורי ועל הסדר הציבורי, בין שלוש קבוצות מרכזיות של סוכנים. הראשונה היא קבוצת "בעלי הבתים", בני המעמד הבינוני המבוסס והשמרן, שקישרו את הקולנוע עם סוגי אוכלוסיות שלא רצו בהן בקרבת בתיהם וחששו מן הנזק הסביבתי העשוי לפגוע באיכות חייהם ובשווי נכסיהם. מולם עמדה קבוצה קטנה וחלשה יחסית, של יזמים בעלי הון, חלקם מהגרים שזה עתה הגיעו לא"י, שניסו להוסיף אל הרפרטואר התרבותי של הזירה המקומית את אופציית הביילוי החדשה – הליכה לקולנוע. הם לא היו מסוגלים לעשות זאת אלמלא תמיכתה של קבוצה שלישית – אנשי הציבור והממשל המקומי – אשר עודדו את הקולנוע, גם אם באופן מסויג, מתוך אמונה כי הוא תורם לפיתוחה של תרבות עברית "נורמלית" – כלומר, בעלת דמיון לתרבות האירופית ממנה באו אליה רצו להשתייך).

⁵² מכתב ליו"ר המועצה המקומית פתח-תקוה, 16.1.1933, אפ"ת, 220/408/2183.

⁵³ מכתב מאברבנאל וויסר לועד השכונה, אעת"א, 162/1.

⁵⁴ מכתב מועד השכונה אל משה אברבנאל וברוך אגדתי, אעת"א 162/1.

⁵⁵ Jeffrey Richards, *The Age of the Dream Palace: cinema and society in Britain 1930-1939*, London : Routledge, 1984, 54-55.

⁵⁶ שם, 60-61.

⁵⁷ 'בתי הראינוע באנגליה הותרו להציג ביום א', דבר, 22.4.1931, 1.

קולנוע עדן הוקם על אף מחאתם של בני השכבה המבוססת. כוחם להתנגד לא עמד להם. לעומתם, החלה להתגבש התנגדות רבת עוצמה מכיוונים אחרים, התנגדות אשר גם אם לא שינתה את דפוסי הצריכה של הקולנוע כפי שהתגבשו עד אז, ניסתה לפחות לשנות את האופן שבו חשבו על הקולנוע ועל מקומו בתוך שדה התרבות. עם התבססותו הגוברת של הקולנוע במרחב העירוני הלכה ונחלשה העמדה הרואה בעצם קיומו הפיסי מקור להפרתו של הסדר הציבורי. החל משנות העשרים, החלה לבלוט העמדה המוסרית-חינוכית, המתמקדת בנזק העלול להגרם למי שמבקר בבתי הקולנוע, בעיקר בשל התכנים המוצגים בהם. בתי הקולנוע, על פי הגישה הזו, הגישו לקהל הצופים מוצר קלוקל, בעל איכות אמנותית וחינוכית נמוכה, המעודד תופעות חברתיות שליליות ומשחית את נפש הצופים – בעיקר הצעירים שבהם.

במאמר בעיתון דבר מ-1926, מבטא ד"ר יהודה-לייב מטמן-כהן, מייסדה של הגימנסיה הרצליה, יחס עוין אל הקולנוע. אף שהוא רואה בו "מכשיר מפליא עין-הרואה בשכלולו הטכני" ובכך מזדהה עם הבסיס הרעיוני האוהד של אליעזר בן-יהודה, ואף שהוא רואה בו כלי בעל פוטנציאל חינוכי (ובכך נדון בהמשך), הוא מבקר בחריפות את מצבו הנוכחי ומגדיר אותו "שטן משחית"⁵⁸. מטמן-כהן ייצג קבוצה שלמה של אנשי חינוך ורוח, אשר התנגדו אל הפרקטיקה של הליכה אל הקולנוע כפי שהתקיימה בפועל. חלקו הראשון של מאמרו הציג בלהט חריף את העמדה החינוכית הרווחת כנגד "השפעתו המשונה" של הקולנוע, "שכל תפקידו כאילו אינו אלא לגרות את עצביו של ההמון ולהכניס רעל לתוך ליבותיהם של הנוער הסקרני". מטמן-כהן הטיל את האשמה על "אנשי הסרטים וקבלני הראינוע (אשר) למדו לנצל את התפעלותו של ההמון... לטובתם הפרטית". לטענתו, הם "הציפו את הראינוע" בסרטים צעקניים, שרבים מגיבוריהם הם פושעים העסוקים במעשי תרמית והונאה, רצח וגנבה, המהווים דוגמה שלילית לקהל המגיע את הקולנוע שרובו ילדים. הד"ר אברהם מיכשן, חבר הסתדרות המורים של תל-אביב, טען, כי בבתי הקולנוע "ביפו, בירושלים או בחיפה... לפעמים עד שמונים למאה מן הקהל (הם) ילדים"⁵⁹. "אין צורך להטעים", הוסיף, "כי אין הדרמות המוצגות בסינימה עלולות לתת לילדים... חינוך כלשהו". הביקורת על נוכחותם של ילדים בבתי הקולנוע, על מחסור בסרטים מתאימים לילדים ועל סרטים "למבוגרים" המוצגים בפני ילדים חזרה על עצמה באופן שיטתי בשיח על הקולנוע הא"י. בעיריית תל-אביב היה מי שהציע "לאסור על ילדים לבקר בהצגות ראינוע... אלא ברשות המורים"⁶⁰, ובחיפה יישם מנהל ביה"ס הריאלי, ד"ר ארתור בירם, את הגישה הזאת כשאסר על תלמידיו כליל את הביקור בקולנוע.

הדאגה להשפעת הצפייה בסרטים על בני הנוער הוצדקה גם בעזרת הנזק הגופני המשוער שעלול להיגרם להם. בעידודם של אנשי החינוך המקומיים, התפרסמו מעת לעת מחקרים שונים, אשר פירטו את הנזק הבריאותי שיכול להיגרם מחשיפה ממושכת לסרטים. מחקר אחד כזה, למשל, ציין כי "הוכח שתלמידים בני גיל נמוך מתעייפים מאוד מצפייה בסרט אמנותי..."⁶¹ המחקר, שהתבצע ברוסיה, הוסיף כי הגורמים המרכזיים המשפיעים על הילדים בבתי הקולנוע הם "עיפות העיניים וגרויין מחמת

⁵⁸ 'הראינוע להשכלה', דבר, 16.9.1926, 3.

⁵⁹ מיכשן, א., 'הבמה העברית והקהל העברי', הארץ, 31.12.1919.

⁶⁰ 'במועצת עיריית תל-אביב', דבר, 15.8.1930, 1.

⁶¹ א., 'ילדים וסרטים', דבר, 29.10.1933, 3.

האור העצום השופע מן הזרקור... התנאים האנטי-היגייניים במרבית אולמי הראינוע... (ו)הוצאת מרץ נפשי-גופני לקליטת המוסיקה המלווה את ההצגה". לאחר צפייה בסרט, הוסיף המחקר, הילדים מתלוננים על כאבים בראש, בעיניים, בגב, בידיים וברגליים. העייפות הנגרמת מסרטי הקולנוע "אינה פגה מיד (אלא) מוסיפה להשפיע על הילד שניים-שלושה ימים". מורה רוסי המצוטט במחקר סיפר, כי תלמידים המבקרים לעיתים תכופות בקולנוע הם "נוחים לגירויים, להתרגזות ולהתרגשות, מפגרים בלימודיהם, מפסידים במשקלם וכו'". לפי העמדה הזו, לא רק ילדים עלולים היו לסבול מנזקים נפשיים ובריאותיים בשל חשיפה לקולנוע אלא גם למבוגרים יכול היה להגרם נזק בצפייה בסרטים "מזעזעים" למיניהם, כמו הסרט 'אטלנטיק' 'המראה את טביעת האנייה הענקית 'טיטניק' על אלפי נוסעיה", אשר עלול היה, לדעתו של אחד מקוראי דבר, "לזעזע בכוונה אלפי אנשים – זעזוע פיזי ופסיכי"⁶².

הממשלה המנדטורית הבריטית התקינה בא"י, ב-1921, את התקנה על "הביקורת על סרטי ראינוע", שבה נקבע, כי הצנזורה על סרטי קולנוע תופקד "להשגחתה של ועדה מרכזית", שבה יהיו חברים נציגי הממשלה, המשטרה ובתי הסוהר. מטרתה של הוועדה היתה למנוע הפרה של הסדר הציבורי בעיקר על רקע פוליטי, ולכן היא יכולה היתה "לצרף אליה חבר לכל עדה דתית שהיא לצורך מתן עצות"⁶³. הוועדה היתה מוסמכת לקצץ קטעים מסרטים או לפסול אותם להקרנה, אם לדעתה היו עשויים "להסער את דעת הקהל וליצור הפרעות [לסדר הציבורי]"⁶⁴, וספגה ביקורת גם מן הצד הערבי וגם מן הצד היהודי על היותה "נוקשה יתר על המידה"⁶⁵. היו גם תלונות על חוסר יעילותה, שהתבטא בעיקר בעיכוב אישורם של סרטים, מה שגרם לנזקים כלכליים לאנשי מערך ההקרנה וליצרני היומנים המקומיים. הסרטים שצנזרה הממשלה המנדטורית בקרב היהודים היו סרטים, שהציגו ערבים באופן שנתפס כעלול לגרום לזעם בקרב הציבור הערבי המקומי. מטבע הדברים, היתה הצנזורה רגישה וקפדנית יותר בזמנים שבהם המתח בין ערבים ליהודים בא"י עלה. כך למשל ב-1932 קיצצה ועדת הצנזורה מיומן חדשות עברי את "החלק הערבי", שכלל תצלומים של "ציאת ערביי יפו לנבי-רובין"⁶⁶. ב-1933 פסלה את הקרנת הסרט "היהודי הנודד" (The Wondering Jew, Elvey, 1933) באולם אדיסון הירושלמי, "מבלי לספק לכך הסבר"⁶⁷ וב-1936, על רקע מחאות בעיתונות הערבית, פסלה הצנזורה את הסרט עבדול חמיד (Abdul the Damned, Grune, 1935) שהוקרן בקולנוע מגדלור בתל-אביב "מחמת פגיעתו ברגשותיהם הדתיים של המוסלמים בארץ"⁶⁸, אך לבסוף חזרה בה לנוכח לחצם של בעלי בית הקולנוע.

גם ברשויות המקומיות ניסו לשלוט בתוכן הסרטים או להגביל את תפוצתם. בפתח תקווה החליט הוועד "לדרוש מבעל הסינימה שיפתח רק פעם אחת בשבוע"⁶⁹ ואף התקין חוק עזר "על דבר ביקור

⁶² בורשטיין, י. ל., 'מכתבים למערכת', דבר, 10.11.1931, 3.

⁶³ מודעה רשמית, הביקורת על סרטי ראינוע, 25.11.1922, אפ"ת, 238/603/3086.

⁶⁴ 'Palestine debate', *Palestine Post*, 12.3.1942, 3.

⁶⁵ שם.

⁶⁶ 'תל אביב', דבר, 19.10.1932, 6.

⁶⁷ 'Ban on famous British film' *Palestine Post*, 28.12.1933, 1.

⁶⁸ 'הסרט עבדול חמיד הותר', דואר-היום, 16.4.1936, 7.

⁶⁹ ישיבת הוועד מתאריך ו' בשבט תרפ"ז, עמוד 340, אפ"ת, 9.1.1927.

ילדים בקולנוע⁷⁰. בראשון-לציון ובתל-אביב לוותה הקמת בתי הקולנוע הראשונים בהקמתן של מעין ועדות צנזורה מקומיות. בתל-אביב הקימה העירייה, זמן קצר לאחר הקמת אולם הקולנוע הראשון בעיר, ועדת צנזורה משותפת עם הסתדרות המורים המקומית. תפקיד הועדה היה לפקח על הסרטים - "ביחוד על אלה מהפילמים המוצגים בשביל ילדים".⁷¹ הועדה נהגה לשלוח לבעלי הראינוע את ממצאיה לגבי הסרטים שראתה, לעיתים עם הבקשה "למלאות אחרי ההוראות בדיוק" [ההדגשה במקור].⁷² הצנזורה נתקלה בקשיים מבניים בנסיגה לאכוף את החלטותיה, שכן היכולת לבדוק מי בדיוק רואה איזה סרט ומהו גילם של הנערים הרואים סרטים המוגבלים לגיל מסוים, היתה קטנה. היו גם אולמות הקרנה שהתעלמו לחלוטין מהחלטותיה של הצנזורה והציגו סרטים שנאסרו להצגה מבלי שאיש ינסה להפסיק את הצגתם.⁷³ אכיפת הצנזורה היתה קשה עוד יותר בשל דקות האבחנה של הוועדה המקומית בין הסרטים השונים. כך, למשל, בפרוטוקול ששלחה הועדה לבעלי האולם באפריל 1922, הוגדר הסרט "שרה הנסיכה" כמותר לקהל המבוגר אך לא לילדים עד גיל 14, הסרט "היהודיה" לא היה מתאים להציג בתור "הצגה מיוחדת" לילדים, אך "דברים שבאסור אין בו", "פרדיננד לטל" היה מותר גם לילדים. על סרט ששמו קשה לזיהוי מוסרת הוועדה, כי הוא "מעניין וטוב למבוגרים אך אסור לילדים", ועל הסרט "הרצל יוצר הציונות", כתבה הועדה, כי "רצוי" [ההדגשה במקור] שיעבירו תמונה יחודית זו לפני גדולים וקטנים.⁷⁴

קשה לאמוד את השפעתה של הוועדה על תוכנם של הסרטים שהוצגו בפועל בבתי הקולנוע של תל-אביב, אך היא היתה כנראה מצומצמת למדי. עזרא זוסמן, מבקר הסרטים של דבר, תיאר את "סכנת הסרטים הניתנים לילד... קלוקלת חסרת טעם המשאירה שריטות בנפש הרכה" ושאל: "היכן ועדת הביקורת אשר תאשר ותפסול את הראוי לאישור או לפסילה?"⁷⁵

בארצות רבות נחשב הקולנוע למדיום נחות, בעיקר בהשוואה למדיום האמנותי שהיה, באופן מסוים, דומה לו - התיאטרון. בשנים שאנו עוסקים בהן, היתה ההשוואה כמעט תמיד לרעת הקולנוע. בעוד שהתיאטרון נחשב אמנותי, הקולנוע נחשב בידורי. בעוד שהתיאטרון היה מכובד, הקולנוע היה המוני. ובעוד שהתיאטרון היה רציני, הקולנוע היה קליל וסנסציוני. בתי הקולנוע היו לעיתים קרובות מקום רועש, דחוק ואפוף עשן. בקולנוע עדן למשל, הצטופפו בהצגה היומית בדוחק רב מאות ילדים, חלקם פעוטות, באולם שהיה מלא צעקות, שריקות, קולות, דחיפות ורמיסות.⁷⁶ על אף איסור העישון באולם הוא היה בדרך כלל מלא עשן סיגריות. אדם שנתבע בבית המשפט העירוני ב-1922 על עישון באולם, טען שחשב כי האיסור על העישון תקף רק בשעת הצגות תיאטרון וכיוצא בזה ולא "להצגות סינימא סתם".⁷⁷ בסוף 1922 אימצה העירייה באופן רשמי אבחנה זו בין תיאטרון לקולנוע וביטלה, לכמה שנים, את האיסור על עישון בזמן הצגות קולנוע. בקולנוע גם דיברו, הלכו, צעקו, אכלו, שתו

⁷⁰ ישיבת הוועד מתאריך ג' בתמוז תרפ"ו, אפ"ת, 15.6.1926.

⁷¹ אעת"א, 1/267.

⁷² שם.

⁷³ בארי, 274.

⁷⁴ שם.

⁷⁵ זוסמן, עזרא, 'סרטים', דבר, 29.11.1935, 23.

⁷⁶ הלמן, 2004, 79.

⁷⁷ שם, 93.

ופיצחו גרעינים במשך ההקרנה. לעיתים נשמעו נביחות של כלבים שישבו בחיק בעליהם⁷⁸. העדויות על כל אלו הן רבות יותר בשנות השלושים, אך ספק אם ההתנהגות בהצגות הקולנוע היתה שונה בשנות העשרים.

ההבדלים בדימוי ובפרקטיקה של קולנוע ותיאטרון יצרו הבדלים בכללים הנהוגים בתיאטראות ובבתי קולנוע. באנגליה, למשל, עבר ב-1931 חוק המתיר הקרנת סרטי ראינוע ביום א', תוך שהוא משאיר על כנו את האיסור על הצגות תיאטרון ביום זה. השינוי בחוק מעיד על מעמדו של הקולנוע כמדיום קליל יותר, מכובד פחות ובעל ביקוש רחב יותר מן התיאטרון. בתל-אביב, כאמור, בוטלה ב-1922 התקנה האוסרת על עישון בזמן הצגות ראינוע ושלטי ה"אסור לעשן" נתלו רק בהצגות התיאטרון "המכובדות"⁷⁹. הקולנוע היה מן הדברים "שאינן מדברים עליהם בסביבה הגונה"⁸⁰. ביאליק, למשל, ביוצרו את ההבחנה בין יצירה ראווה לבין בידור קלוקל, מנה את הראינוע בין "כל מיני מוסדות של תרבות 'קלה'... מסופקת וחשודה" והבדיל בינו לבין "מוסדות בעלי תוכן תרבותי רציני ועמוק"⁸¹.

כאמור, מאמרי עיתונות על קולנוע החלו להתפרסם במדינות שבהן היתה תעשיית קולנוע – בעיקר בצרפת, גרמניה וארה"ב – כבר בעשור הראשון של המאה העשרים. במדינות הללו נוסדו מגזינים שעסקו בקולנוע – בעיקר באספקטים הטכניים והאמנותיים שלו. העיתונות העברית, ללא ספק מתוך מודעות להתפתחות הזו, החלה להתייחס אל הקולנוע בתחילת שנות השלושים באופן רציני וסדיר, כאשר בשלושת הימונים הנפוצים – דבר, דואר היום והארץ – החלו להתפרסם מדורים קבועים לביקורת סרטים. כבר ב-1931 החל דואר היום, בעל האופי הקליל מבין השלושה, לפרסם את "מדור הראינוע והקולנוע" שהפך ב-1934 (לאחר הפסקה) ל"מדור הקולנוע" שכלל תת-מדור בשם "תשע בערב" שהוקדש לבילוי וקולנוע (ומאוחר יותר הפך לשבועון בשם זה). דבר החל לפרסם את המדור "סרטים" ב-1934 והארץ את המדור "בדים" (שלעיתים נקרא "במלכות הבדים") באותה שנה. הטור הראשון של המדור בדואר היום נפתח בהסבר קצר:

בזה הננו פותחים היום את מדור הראינוע והקולנוע, שהתפתחותו המפליאה בשנים האחרונות קובעת לו מקום מיוחד בכל קצווי העולם הנאור – גם בארצנו הולכת אהדת הקהל לשני אלה הלך וגדול...⁸²

בצרפת היתה ביקורת הקולנוע בשנות העשרה מפותחת למדי והציגה דור של מבקרי סרטים שהיו בעצמם סופרים, במאים ותסריטאים. אחד מהם היה לואי דה־לוק (Delluc), עורכו של מגזין Le Film ובמאי ותסריטאי של כמה סרטים בעצמו. הוא הוביל גישה ביקורתית סדורה שהיתה מאופיינת באהדה לסרטים אמריקניים, תפישת מבקר הקולנוע כגיבור תרבות והתנגדות לסרטי "אמנות

⁷⁸ שם, 94.

⁷⁹ הלמן, 2004, 79.

⁸⁰ אלישבע, 'עת ספוד ועת רקוד', דבר, 15.4.1931, 2.

⁸¹ הלמן, ענת, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, 2007.

⁸² 'מדור הראינוע והקולנוע, דואר־היום, 24.4.1931, 7.

גבוהה⁸³. בא"י, שמבקרי הסרטים שלה ראו עצמם כנציגיה של התרבות המערבית, כמה ביקורת אליטיסטית יותר. המבקרים המרכזיים – אורי קיסרי, שמעון סאמט ועזרא זוסמן, היו כולם גברים ממוצא מזרח אירופי (על אוריאל דן לא הצלחתי למצוא פרטים ביוגרפיים) ובעלי השכלה מערבית. קיסרי, שנולד ביפו, בילה כ-4 שנים בפריז בצעירותו והפך למעריץ של התרבות הצרפתית, זוסמן, יליד אודסה, היה משורר וסופר ותרגם שירה ופרוזה מצרפתית ורוסית, וסאמט שלמד בבית-ספר גבוה בפולין, שלט בשפות גרמנית, פולנית ויידיש. דן, קיסרי וזוסמן היו גם מבקרי התיאטרון של עיתוניהם. ארבעת הגברים הללו ועוד כמה אחרים (בעלי רקע דומה) שיצוטטו להלן, הכירו כנראה את השיח הער בצרפת ובגרמניה על הקולנוע, אך פיתחו שיח בעל מאפיינים מעט שונים כפי שנראה להלן. במרכז השיח הזה אהדה בסיסית לקולנוע, אך סלידה כלפי אופי מימושו באתר המקומי.

אף שבדרך-כלל היו ביקורות הסרטים בדואר היום חיוביות, וכותבי המדור חשו אהדה אמיתית למדיום, הם לא יכולים היו להמנע מלהפגין את סלידתם מן הנעשה בבת הקולנוע בא"י. כבר במאמר הפתיחה של מדור הביקורת שלו, תקף דואר היום את אנשי מערך ההקרנה כשהאשים אותם בכך שהם אינם מתחשבים ב"תוכן הפילים" וביקש מהם "להיות זהירים בבחירת הסרטים". אוריאל דן, שהיה (יחד עם אורי קיסרי) מן הכותבים הראשיים במדור הביקורת של דואר היום, כתב על הסרט "קרנבל" שהוצג במוגרבי, כי הוא מלא ב"שטויות"⁸⁴. אורי קיסרי כתב על הסרטים האמריקניים בכללותם, כי הם נודפים "יותר מדי ריח של סנסציה, של שקר בידועים, של רצון לתת לקהל דבר זול בעד תשלומם"⁸⁵. שמעון סאמט מהארץ חיווה את דעתו, כי במרבית הסרטים הצד המודגש הוא "הצד החיצוני, הטפל, הברק", והתלונן על השגרתיות שב"הפי אנד" הקולנועי. עזרא זוסמן מדבר (שכתב תחת הפסבדונים עטלף) היה חריף יותר בביקורותיו; על הסרט "האישה מחדר 13" כתב כי "מעלתו היחידה היא כי אין איש מפריע בשעת הצגתו להביט למעלה ולהנות מן הכוכבים"⁸⁶, את הסרט "המלך העליז" כינה "מפוקפק"⁸⁷ ועל "צועדי הרעב" אמר כי הוא "נראה כבלתי גמור"⁸⁸. הוא תקף לא פעם את אנשי תעשיית הסרטים ובעלי האולמות, כשתהה "מה לא יעשו... כדי למשוך את הקהל ופנה אליהם מעל דפי העיתון וביקש לדעת "עד מתי תלעיטונו בזולות?"⁸⁹

מעניין במיוחד הוא יחסה של הביקורת אל הקהל. בדרך כלל התייחסו המבקרים אל הקהל כפי שמתייחסים לילדים – במין התנשאות סלחנית. הדיבור על הקהל היה תמיד בגוף שלישי. המבקרים הפנו את תשומת ליבם אל הקהל, שבתוכו ישבו, כמעט כמו בתצפית משתתפת, שבה יושב האנתרופולוג בתוך מושא המחקר, צופה ומשתתף בעת ובעונה אחת. הקהל, אם כן, לא היה רק צופה, אלא, בשל נוכחות המבקרים, גם נצפה. עבור המבקרים, מושא הביקורת לא היה רק הסרט, אלא גם הקהל. ההערות על הקהל נכתבו בד"כ בנימה אירונית דקה (הדומה לנימה שהופנתה כלפי הסרטים עצמם) רוויה בפטרונות ובביקורת על טעמו; בסרט "בן חור" גילה הקהל "רגשות

⁸³ Amad, Paula, "These Spectacles Are Never Forgotten: Memory and Reception in Colette's Film Criticism". *Camera Obscura* 20 (November 2005).

⁸⁴ דן, א., 'תשע בערב', דואר-היום, 14.10.1934, 3.

⁸⁵ קיסרי, א., 'מדור הראינוע והקולנו', דואר-היום, 3.7.1931, 5.

⁸⁶ זוסמן, ע., 'סרטים', דבר, 2.10.1934, 6.

⁸⁷ זוסמן, ע., 'סרטים', דבר, 4.10.1934, 32.

⁸⁸ זוסמן, ע., 'סרטים', דבר, 15.10.1934, 8.

⁸⁹ שם.

פרימיטיביים⁹⁰, הסרט "אשה והגה" היה "סרט קל במידה כזו עד שנמחה מזיכרון מיד", אך "הקהל מבטי וצוחק. ואם לקחת לקנה־מידה את כמות הצחק – הרי הסרט בסדר גמור",⁹¹ והסרט "ברחוב הנשים הנשכחות" מלא ב"שטחיות וריקניות", אך "האולם מוגרבי מלא מפה אל פה"⁹². אוריאל דן מדוּאֵר היום הרהר באחת הרשימות שלו על מערכת היחסים של המבקרים עם הקהל: "אין אני מאמין שיחסו של הקהל לתמונה יוכל להשתנות, עכשיו לאחר קריאת הרשימה" שכן "הקהל המשול תמיד לילד קפריזי, עקשן הוא ככל הילדים"⁹³. נראה כי מבקרי הקולנוע לא כתבו אל הקהל המגיע אל הסרטים, אלא אל קהל אחר, קהל המעדיף לחסוך מעצמו את כל "השטחיות והריקניות". ההתייחסות אל הקהל בקולנוע כ"הוא" או "הם" מדגישה את הפער התפיסתי שנוצר בין האינטלקטואלים, המיוצגים כאן בידי העיתונות, לבין הקהל, שנראה להם ילדותי, שטחי, רגשן ופרימיטיבי.

כניסת הקול הסינכרוני אל הקולנוע חידדה עבור שוחרי "התרבות הגבוהה" את ההבדל בינו לבין צורות בילוי תרבותיות אחרות, כמו התיאטרון והאופרה. הוויתור על התזמורת (שהיתה לעיתים רק פסנתר) שליוותה עד אז את הסרטים (בעיקר באולמות הגדולים בערים) גרר ביקורת בכל מקום שבו היו סוכנים שהבדילו בין תרבות גבוהה לנמוכה. בבריטניה ביכו המתנגדים את אובדנה של תזמורת הנגנים, שליוותה את הסרט האילם ואת החלפתה במוסיקה "ארוזה מן־המוכן"⁹⁴. בא"י לבשה הביקורת צורה מעמדית, כשהתנגדות הגיעה מחוגי הפועלים והציבה במרכז הדיון את זכותם של הנגנים לפרנסה. כאשר נכנסו הסרטים ה"קולניים" הראשונים לא"י, קראו המאמרים בדבר ל"קהל תל־אביב... (לבוא) לעזרת מנגני הראינוע... שחרב הפיטורים הונפה על ראשם"⁹⁵. העיתון תקף את "חשבון הכיס" של בעלי בתי הקולנוע שעשוים לגרום "להרעבת משפחות".

אך פוליטיקה מעמדית היתה רק חלק מן הגורמים לביקורת על ההתפתחות הטכנולוגית שהכניסה את הקול אל הסרטים. הטכנולוגיה הזו הדגישה את היותו של הקולנוע זר וקוסמופוליטי. בבריטניה התנגדו מבקרים אנגלים לסרטים בעלי פס קול אמריקני, שלטעמם, לא היה אלא ז'רגון "נחות"⁹⁶. באופן דומה, בא"י ראו שוחרי השפה העברית ב"טונפילם" (הסרט המדבר), אויב לשפה ולתרבות הלאומית העלול להגביר את ההשפעה הזרה בארץ, השפעה שהיתה גבוהה בלאו הכי. יש לזכור כי מרבית התושבים היהודים בא"י בתקופה האמורה היו מהגרים, שזה לא מכבר הגיעו מארצות כמו פולין, רוסיה וגרמניה. עברית היתה השפה התקנית, השפה של האליטות - לעומת שאר השפות שהיו שפות עממיות השייכות לבני המעמד הנמוך שלא רצו או לא יכולים היו ללמוד שפה חדשה. שוחרי השפה התנגדו להשמעת שפות זרות באולמות ועם הגעת השמענוע, היו השפות האלה רבות מאוד. באולמות הקולנוע הוצגו במהלך שנות השלושים סרטים דוברי רוסית, גרמנית, צרפתית, איטלקית, ערבית, אידיש וכמובן אנגלית. במכתב לבעלי עדן, מפרטת שושנה פרסיץ, ראש מחלקת החינוך של תל־אביב, מדוע לא תוכל לקבל את הזמנתם לצפות בסרט חדש:

⁹⁰ בורלא, י., 'בן־חור', מאזניים, 30.3.1933.

⁹¹ 'סרטים', דבר, 20.11.1934, 8.

⁹² 'בדים', הארץ, 30.7.1934.

⁹³ דן, א. 'אורות וצלילים באמנות', דואר־היום, 1.11.1932, 3.

⁹⁴ Mark Jancovich & Lucy Faire with Sarah Stubbings, *The place of the audience : cultural geographies of film consumption*, London : BFI Pub., 2003, 80.

⁹⁵ 'קהל תל אביב נקרא לעזרת מנגני הראינוע', דבר, 20.6.1930, 5.

⁹⁶ Jancovich & Faire with Stubbings, 95-97.

"הנני מאשרת בתודה את קבלת הזמנתכם להצגת הבכורה של השמענוע, בצירוף שני כרטיסי כניסה. אני מעריכה מאוד את אדיבותכם, אולם אינני יכולה להענות להזמנתכם, בחושי שפע הכנסת שמענוע בשפות זרות לארץ-ישראל היא עובדה מעציבה, המסכנת את הישגינו הלשוניים בארץ והיא מכשול בדרך להחייאת תרבותנו. דעתי היא שחובת כל הישוב החרד להישגיו התרבותיים בארץ להתנגד לפעולה זו. דעתי שעלינו לוותר לכמה שנים על ההישג הטכני הזה, כדי לבסס את ההישגים הלשוניים והתרבותיים שלנו בארץ."⁹⁷

האם נבעה התנגדותה של פרסיץ אך ורק מדאגה ללשון העברית או שמא היתה מעורבת בה גם התנשאות תרבותית של בת האליטה התל-אביבית על פני צרכניו של הקולנוע? דברים דומים של יואל אנגל, מבקר המוזיקה של הארץ, ב-1925, על האופרה הארצישראלית עשויים לתת לכך תשובה. אנגל גרס, כי אופרות מתורגמות לא יכולות להיחשב כיצירה עברית ודרש מיוצרי האופרה דרישה דומה לזאת שדרשה פרסיץ מבעלי בתי הקולנוע: "האופרה הא"י תיעשה אופירה עברית - והלא כזאת ולא אחרת היא צריכה להיעשות - רק כשתעמוד, תחילה בחלקה ואח"כ בעיקרה, על הבסיס של הרפרטואר העברי". כלומר גם במוצר שיועד מראש לאוכלוסיות בעלות קרבה תרבותית רבה אל האליטות, התקיימה דרישה לתוכן בשפה העברית.

באמצעות גדוד מגיני השפה העברית פעלו האליטות גם באמצעים אלימים, במיוחד כנגד השפה השנואה ביותר: אידיש. את המלחמה המפורסמת ביותר ניהל הגדוד נגד קולנוע מוגרבי, כאשר זה ביקש להציג את הסרט "האם היהודיה" (א-ידישע מאמע, גולדין, 1930). מרגע שנודע על הכוונה להקרין סרט ב"ז'רגון" החלו חברי הגדוד להשמיע מחאות רמות ואף לאיים במניעת ההקרנה בכוח. המפיץ והנהלת הקולנוע סירבו להיכנע לדרישות והחליטו להציג את הסרט. ביום ההקרנה התאספו מפגינים רבים מחוץ לאולם הקולנוע ומחו נגד ההצגה. כמה מחברי הגדוד נכנסו אל האולם עם ביצים מלאות בדיו והשליכו אותן על המסך. פרצה מהומה גדולה, ה"עבריינים" הצעירים נלקחו לתחנת המשטרה וההצגה השנייה בוטלה. המחאה דווקא הצליחה ועיריית תל-אביב הודיעה ביום למחרת, כי "הנהלת קולנוע אופרה מוגרבי נענתה לדרישת המוסדות המקומיים ועיריית תל-אביב והוציאה את כל הדיאלוגים ושירה בז'רגון בסרט 'האם היהודיה'".⁹⁸

אובייקט נוסף שנגע לקולנוע כמוצר עממי וזכה להתייחסות ביקורתית של האליטות היה ספסרות. ספסור בכרטיסים החל מיד כאשר קמו בתי הקולנוע הגדולים בערים. ספסרות התרחשה בד"כ כאשר עובד הקולנוע הממונה על מכירת הכרטיסים מכר, תמורת שוחד (או איומים), כמויות גדולות של כרטיסים למספר קטן של אנשים אשר, בתורם, הסתובבו בקרבת בית הקולנוע והציעו אותם למכירה במחיר מופקע. עקב הביקוש הרב לכרטיסים הללו והרווחים הגדולים שניתן היה לגרוף, הצליחה השיטה לעבוד על אף התנגדותם של בעלי בתי הקולנוע. התופעה הטרידה לא רק את בעלי בתי הקולנוע, אלא גם את הרשויות, שסגרו לעיתים בתי קולנוע שבכרטיסיהם ספסרו⁹⁹ וגם את האליטות שראו בה עוד אחד מחוליו של הקולנוע. לעיתים קרובות, מחשש להיתפס, נמנעו הספסרים עצמם

⁹⁷ הארץ, 4.5.1930, 4.
⁹⁸ הלחמי.

⁹⁹ 'Tel Aviv cinema placed out of bounds', *Palasite Post*, 15.6.1944, 3.

להסתובב בקרבת הקופות ושלחו ילדים קטנים מבני האוכלוסיות החלשות ביותר למכור את הכרטיסים. אותם ילדים התגודדו מסביב לבתי הקולנוע גם אם לרוב לא יכולים היו לבוא בשעריו. במאמר סאטירי בעיתון דבר מ-1927, כתב יצחק בן-דוד על הילדים הללו:

על פתחו של "עדן" – כרובים ובורסה מתהפכת. יש שאתה מאחר לפתחו של ראינוע במוצ"ש, ומוצא שחסרים כרטיסים בני מחיר פלוני בקופה. אל תתיאש! השיג תשיג אותם מידי פעוטות תגרנים. ילדי בית ספר וילדים סתם מצאו מקור פרנסה: מזדדזים להתיצב ב"תור", קונים כרטיסים ומוכרים ברווח. מחצי גרוש מצרי ומעלה. עלית השער תלויה בגורמים שונים: גם בכוח המשיכה של מרי פיקפורד וכדומה לה, גם בהקדם או איחור השעה, ולבסוף גם בגילו ובמדת "דביקותו" של הזוג הבא לקנות כרטיסים – ואין.¹⁰⁰

בשנים שלאחר מכן הלכה בעיית הילדים-ספסרים והחמירה עד כדי כך, שבתחילת שנות השלושים נאלצו מנהלי קולנוע עדן לדרוש בתוקף פתרון לבעיה, פן יפרסמו ברבים את "שערוריית הילדים העזזבים"¹⁰¹.

הערך הניתן לדברים הוא עניין פוליטי, טוען ארג'ון אפאדוראי¹⁰² ומוסיף כי שינויים מהירים בדפוס הצריכה של מוצר, שינויים הקורים שלא ביוזמתם ובשליטתם של בעלי הכוח, ייתפסו על ידם קרוב לוודאי כמאיימים. ואכן, כפי שהראיתי, הקולנוע נתפס, בידי קבוצות שונות בשדה התרבות בא"י, כאיום, או לכל הפחות כהפרעה. תחילה, קבוצת בעלי הבתים, אנשי המעמד הבינוני-גבוה, חששה מהסרתם של גבולות דמיוניים בין מעמדות וקבוצות אתניות שיביא את האנשים הפשוטים, את ההמונים לתוך מרחבי המחיה שלהם. הם גם חששו מן הריח, הרעש וההמולה שיביא איתו הקולנוע. קבוצה שנייה הורכבה ממוסדות שלטון. מעורבותה של הממשלה הבריטית היתה מצומצמת יחסית והסתכמה בהטלת מכס על סרטים ובפיקוח רופף יחסית על תוכן הסרטים, פיקוח שנועד לשמור על שקט פוליטי. המועצות המקומיות, בעיקר תל-אביב, היו מעורבות יותר בפיקוח על הסרטים וייסדו מנגנוני פיקוח משלהן שנועדו בעיקר לצמצם את הלחץ המתמיד עליהן מצד האליטה האינטלקטואלית - מורים, סופרים, משוררים ועיתונאים.

עמדתם של האינטלקטואלים כי הקולנוע כמוצר עממי הוא מוצר השייך לתרבות הממשית, המלוכלכת, המעורבבת, הלא חלוצית, לא עברית ולא מכובדת, באה לידי ביטוי בחוסר יכולתם של מבקרי העיתונות להזדהות בביקורותיהם עם קהל צופי הקולנוע. כפי שהראיתי - הם כותבים עליו ולא אליו, משל היה הקהל עצמו תופעה שבה ניתן לצפות בבית הקולנוע ועליה יש לדווח לציבור. בעיני, הפער הזה, בין המבקרים לקהל, מסביר יותר מכל את הריחוק והסלידה שחשה הקבוצה הזו כלפי הקולנוע כמוצר צריכה המוני ואת הריחוק והסלידה כלפי ההמונים עצמם. בסופו של דבר, הם לא הצליחו למנוע מן הקולנוע מלחדור אל הרפרטואר התרבותי המקומי. הם הצליחו, לעומת זאת, לקבוע את דימויו ואת ערכו הסמלי בשדה כמוצר תרבותי מדרגה נמוכה.

¹⁰⁰ בן-דוד, יצחק, 'ביעף', דבר, 24.1.1927.

¹⁰¹ רזי, תמי, "בשולי העיר: תת-תרבות של בני-נוער בתל-אביב המנדטורית" זמנים 106 (אביב 2009).
¹⁰² Appadurai, Arjun. "Commodities and the politics of value" in *The Social Life of Things*, Edited by Arjun Appadurai. Cambridge : Cambridge University Press, 1988.

השלמה: "היות שהדבר הזה מתאים למטרתנו"

כאמור, במקביל להתנגדות לקולנוע, שהיתה בתחילה התנגדות על בסיס אופיו כמוקד בילוי להמונים והפכה לביקורת מממוקדת יותר על תכניו, החל להתחזק שיח של השלמה עם הקולנוע שניסה למצוא לו הצדקות ואף להציע דרכים לתקנו.

כבר ב-1912, דיווח הצבי¹⁰³ על שימוש בראינוע בבתי הספר בפריז, "שבזה הוקל עמל המורים... כי די להראות להתלמידים בתמונות ראינוע והכל מובן די צרכו להילדים". בדומה למה שראו בחו"ל, קראו גם המורים ואנשי החינוך בא"י לשימוש בקולנוע לצרכים פדגוגיים. בדרך כלל סלדו אנשי החינוך מן הקולנוע וראו בו מקור להשחתת נפשו של הנוער, אך ניתן היה לדעתם להפוך אותו לכלי חינוכי ממדרגה ראשונה, אם רק ייחלץ מידיהם של היזמים האינטרסנטים המפעילים את בתי הקולנוע ומפיצים את הסרטים "הקלוקלים". יהודה-לייב מטמן-כהן, שצוטט לעיל כמתנגד חריף לקולנוע בצורתו הנוכחית, גרס כי "אין כראינוע מסוגל לעזור להורים ולמורים בעבודת החינוך...". הוא בירך על מאמציה של הנהלת ראינוע בית-העם להנהיג ראינוע "השכלתי ומדעי", תוך שהוא מציין כי "ארצות נאורות רבות" כבר החלו לאמץ את הראינוע ככלי חינוכי מדעי¹⁰⁴. ואכן, בשנות העשרים הקימו עיריית תל-אביב, הסתדרות המורים בעיר והנהלת אולם אוהל-שם את ראינוע "אור", שנוסד כ"ראינוע מיוחד לילדים בפיקוח מורים עם תמונות מדעיות, מאלפות ומותאמות להבנת הילדים"¹⁰⁵. מבחינת מבקריו של הקולנוע, היתה זו התפתחות שאפשרה להם להביע תקווה לקיומם של "לימוד וחינוך בעזרת הפילם". ניסיונות לרתימת הקולנוע לצרכי חינוך המשיכו להתבצע כל הזמן. חלקם מצד גורמים חינוכיים מקומיים, למשל, כאשר קבוצת גננות בתל-אביב ארגנה הקרנה מיוחדת לילדי הגנים בקולנוע עד¹⁰⁶ וחלקם מצד גורמים רשמיים, כמו הסרת המכס מסרטים "בעלי אופי חינוכי"¹⁰⁷.

השפעתה של קבוצת המורים ואנשי החינוך בשדה השתקפה בעמדות שהציגו גם סוכנים אחרים. בהצעה מפורטת לארגון תעשיית סרטים מקומית, שהגיש יזם אלמוני אל ההסתדרות הכללית, הסביר היזם כי "חלק חשוב של תעשיית הסרטים המקומית", צריך שיהיה בייצור "סרטים קטנים שיהיו מיועדים להשכלה ולהוראה"¹⁰⁸. "סרט הלימוד יתפוש מקום חשוב בתוכניתנו", הצהיר וביקש את תמיכתם של "מוסדות החינוך, של מחנכים ושל הורים" כדי לעבד "תוכנית עבור קולנוע לתלמידים". אך לא רק הילדים יוכלו לרכוש השכלה ולהפיק תועלת מן הסרטים, הדגיש היזם - "גם בחוגי המבוגרים מורגש הצורך בסרטי לימוד טובים". אחד מבעלי התיאטראות בתל-אביב, בבקשת התמיכה שלו מהמוסדות הציוניים הסביר גם הוא, כי הקולנוע עשוי "לפתח ולשפר את הדעות והנימוסים אצל העובדים... (ה)באים להנפש ולכלות שעות אחדות בעונג רוחני"¹⁰⁹. ההצהרה הזו לא

¹⁰³ 'חדשות שונות', הצבי, 11.12.1912, 3.

¹⁰⁴ 'הראינוע להשכלה', דבר, 16.9.1926, 3.

¹⁰⁵ ברכה, 'למען הילד', דבר, 20.8.1931, 2.

¹⁰⁶ 'תל אביב', דבר, 19.6.1934, 3.

¹⁰⁷ 'הערות', דבר, 12.12.1935, 3.

¹⁰⁸ מכתב להסתדרות, ארכיון לבון, IV-215-1700.

¹⁰⁹ מכתב להנהלה הציונית, אצ"מ, S8/122/2.

הפחיתה מן הביקורת הקבועה שהופנתה אליהם מצד העיתונות שהמשיכה ללעוג לסרטים שהציגו ושאלה: "מה לא יעשו... כדי למשוך את הקהל?"¹¹⁰

חלק מן המבקרים הדגישו את יכולתו של הקולנוע דווקא לעזור בפיתוחה של התרבות העברית הצעירה. על הסרט "בן חור" (ניבול, 1925), כתב הסופר יהודא בורלא במאזניים¹¹¹, כי הוא "אות ומופת לשפע האמצעים אשר ברשותו של הפילם". אך מה ששבה את לב הסופר בעיקר היה תוכנו של הסרט, שהציג את "רגש המחאה של היהודי נגד הרומאים... ששברו את גאון יהודה". הוא מציין את התלהבות הקהל ואת מחיאות הכפיים באולם, "בכל פעם שמתגלה מעשה גבורה יהודית". הוא מודה שהסרט אינו מכון "אל האיסטניסים", אך מבקש לגייס את הקולנוע לפיתוחו של "רגש לאומי בריא, שנאת עולם לשעבוד, לכל נמיכות קומה שטיפחה בנו הגלות". דוגמה נוספת ליכולתם של סרטים בסגנון דומה להשפיע על הקהל וגם על שוחרי התרבות העברית בישוב היה הסרט "בר כוכבא" (במאי לא ידוע), על פי מחזה של אברהם גולדפדן, שהוצג בירושלים ב-1920. הסרט זכה להצלחה גדולה, כש"הקהל מילא את כל הבית (ו)רבים הוכרחו לשוב הביתה מחסרון מקום"¹¹². את הכתוביות בעברית הפיקה הסתדרות "שפתנו" של אליעזר בן-יהודה,¹¹³ שכזכור היה אוהד נלהב של הקולנוע בראשיתו. אולם לא רבים היו הסרטים הזרים שיצרו אהדה אל הקולנוע. אהדתם הבלתי-מסויגת של שוחרי התרבות העברית היתה שמורה לסרטים המעטים שהפיקה תעשיית הסרטים הארצישראלית הקטנה.

הסרט שעורר את מירב ההתרגשות - סביב הפקתו, הפצתו והקרנתו - היה הסרט "זאת היא הארץ" (אגדתי, 1935) של ברוך אגדתי. הסרט, שנחשב לסרט העברי המדבר הראשון, הכה גלים בקרב הקהילה היהודית בארץ ישראל. עוד לפני הקרנתו כתבו עליו היומונים העבריים בהתלהבות רבה, שנבעה מעצם העובדה ש"יש סרט מזמר ומדבר עברית שהוכן במעבדה מקומית, מחומר ארצישראלי ומתוך מגמה ארצישראלית גמורה"¹¹⁴. מלבד היותו סרט "ארצישראלי" ברוחו, האמינו מבקרי הקולנוע כי הוא יעזור ב"הקלת הפצתה של הלשון העברית" וקיוו, כי הוא יהווה התחלה ל"פיתוח התעשייה האמנותית הזאת בארץ-ישראל"¹¹⁵. ההתלהבות מן הסרט החלה עוד לפני שהוקרן, כאשר "עיריית תל-אביב לקחתו תחת חסותה, הקהל חטף את הכרטיסים" ואולמות הקולנוע התחרו על הזכות להציגו¹¹⁶. גם לאחר הקרנת הבכורה קיבל הסרט תשבוחות מקיר לקיר. בדבר שיבחו את "הצילום המוצלח", "הקול הטבעי" וה"דרמטיות בהרכב התמונות"¹¹⁷. בדואר היום סיפרו על הסרט וציינו, כי הוא "עשה רושם כביר על כל אלה שזכו להשיג כרטיסים" וכן את "עבודתם המסורה והנאמנה" של היוצרים¹¹⁸. בפורים, חודש לאחר הצגת הבכורה, הוקדשה לסרט אפילו רשימה פארודית בדבר, שלעגה להתלהבות הכללית וציינה, כי למרות ש"הדיבור בסרט הוא עברי" ו"המשחק יפה מאוד", אין

¹¹⁰ 'סרטים', דבר, 2.10.1934, 6.

¹¹¹ בורלא, יהודה, 'בן חור', מאזניים, 30.3.1933.

¹¹² הארץ, 28/3/1920.

¹¹³ הארץ, 26/3/1920.

¹¹⁴ יב"ד, 'התקום תעשיית סרטים בארץ?', דבר, 7.11.1934, 8.

¹¹⁵ שם.

¹¹⁶ 'הסרט זאת היא הארץ', דבר, 25.2.1935, 6.

¹¹⁷ שם.

¹¹⁸ 'תל אביב', דואר-היום, 25.2.1935, 6.

היא "מייצעת לראות את הסרט הזה"¹¹⁹. הסרט, שהיה למעשה שילוב של קטעי דרמה מבוימים עם קטעי יומנים ישנים וחדשים, העלה על נס בעיקר את המיתוס החלוצי-התיישבותי. הוא זכה להצלחה גדולה מאוד והוקרן במשך שמונה שבועות רצופים בקולנוע מוגרב' בתל-אביב.

כפי שצוין לעיל, תעשיית הסרטים הארצישראלית לא הצליחה להתבסס בשנים שעבודה זו עוסקת בהן. גם סרט כמו "זאת היא הארץ" לא הצליח לתת לה דחיפה משמעותית וברוך אגדתי נאלץ להסתפק בהפקתם של סרטוני פרסומת ושל יומני אגא (יומני חדשות קצרים שהוקרנו לפני הסרט העלילתי). כשפחת הביקוש גם ליומנים, פרסם אגדתי בהארץ קריאה לקהל צופי הקולנוע שבה ביקש מהקהל "להכריח את בתי הראינוע העבריים לתת מקום גם בשביל תוצרת היומנוע העברי", תוך שהוא מציין את חשיבותו של היומנוע שלו לקהילה, "הנמצאת במצב מיוחד של התפתחותה התרבותית"¹²⁰. בפגישה עם עיתונאים, אמר גם נתן אקסלרוד, מחלוצי הקולנוע הארצישראלי ומפיק יומני כרמל, כי "הקהל צריך לעזור לנו... אם רוצה הוא ביומן עברי ארצישראלי"¹²¹. אחרים הדגישו את חשיבותו של הסרט כיצירת אמנות, שבה "מתבטאת תרבותנו". הם ניסו לבנות את דימויה של תעשיית הסרטים העברית כאות להמשך "ההתפתחות הרוחנית" של העם בארצו ואת הסרט "כיצירה תרבותית... שתכנון יהיה אמיתי לתרבות עמנו"¹²².

היו גם כאלה שרצו דווקא להשתמש בקולנוע וכוח המשיכה של ההמונים אליו כדי להלחם בתופעה שהטרידה רבים מאנשי הציבור ואנשי הרוח בשוב – ההגירה של יהודים צעירים מא"י לחו"ל. משה סמילנסקי כתב, כי "היציאה מן הארץ אשר פשטה קודם בין הצעירים שבערים, עברה את התחום ותפשוט גם במושבות". הוא תיאר מצב בו צעירי הערים והמושבות המושעממים עוזבים את הארץ בתואנה של "השתלמות" ומחפשים ב"כרכי מערב אירופה" את "הברק החיצוני הנוצץ".¹²³ בלית ברירה, הסכימו האליטות לקבל את הקולנוע, אופציה תרבותית "נמוכה" בעיניהם, כדי להציע מעט ברק נוצץ לאלו שחיפשוהו בחו"ל. הסופר והמחנך חביב לובמן, שכיהן שנים רבות כראש ועד המושבה ראשון-לציון, קבל על הצעירים אשר "התחילו לחקות את מעשיהם [של בני אירופה] עד כדי בריחה מן הארץ"¹²⁴. עבור לובמן ובני דורו, היה הקולנוע, על אף זיהויו עם "התרבות של המערב השוקע"¹²⁵, מכשיר שבליט ברירה רצוי היה להשתמש בו "כדי לקשר את הנוער אל הארץ ואל העבודה... ע"י תענוגים תרבותיים".¹²⁶

הצעות ותוכניות להקמתן של סוכנויות סרטים, משרדי סרטים וחברות סרטים, הוגשו בשנות השלושים השכם והערב למוסדות הציוניים, להסתדרות ולמשקיעים פרטיים.¹²⁷ כפי שראינו לעיל, היזמים הנלהבים ניסו לבנות את דימויו של הקולנוע כמסמן "התפתחות רוחנית" ו"יצירה תרבותית". אנשי התעשייה ניסו להראות לסוכנים הרלוונטיים, כיצד יכול הקולנוע לייצר גם הון פוליטי והון כלכלי.

¹¹⁹ צל., 'פארודיות', דבר, 19.3.1935, 10.

¹²⁰ 'חרם חשאי ליומנוע העברי?', הארץ, 17.8.1933.

¹²¹ הירדן, 6.10.1935, אצל: צימרמן, 234.

¹²² מכתב להסתדרות, ארכיון לבון, IV-215-1700.

¹²³ סמילנסקי, מ., 'השתלמות', הארץ, 16.12.1919, 1.

¹²⁴ לובמן, חביב, בני דור: זכרונות, מאמרים, נאומים, אישים, ראשון-לציון: הוצאת ידידים, 1946, 88.

¹²⁵ שם, 87.

¹²⁶ שם, 88.

¹²⁷ מכתב להסתדרות, ארכיון לבון, IV-215-1700 וגם מכתב למוסדות הציוניים, ארכיון לבון, IV-208-1-259.

כבר מימיו הראשונים של הקולנוע, היו פעילים ציונים שראו בו מכשיר חשוב לתעמולה. בעזרת סרטים שיראו את המתרחש בישוב היהודי בא"י, הם טענו, תוכל התנועה הציונית להנחיל את הרעיון הציוני ליהודי התפוצות ולהגביר את העלייה לארץ. כמו כן, סרטים אשר יופנו למגזרים המבוססים של הפזורה היהודית (בעיקר בארה"ב) יעזרו למוסדות הציוניים לגייס שם כספים. ואכן, המוסדות הציוניים ובעיקר קק"ל, הבינו את חשיבותה של התעמולה הקולנועית והעניקו מעט כסף עבור הפקת סרטים, בראש ובראשונה ליעקב בן-דב שהיה לצלם הקולנוע הראשון שצילם בא"י באופן מקצועי וסדיר. אישים נוספים כברן אגדתי, ירושלים סגל ונתן אקסלרוד הצטרפו לתחום מאוחר יותר ונטלו חלק משמעותי בבנייתה של תעשיית סרטים מקומית. הסרטים שהזמינה קק"ל, היו תיעודיים ברובם ומטרתם היתה להראות "את התקדמות היהודים בארץ-ישראל"¹²⁸ באמצעות התמקדות בחיי הכפר, בחקלאות ובחלוצים. וכך, כאשר באו יזמי קולנוע לבקש סיוע מן המוסדות הציוניים, הם הדגישו תמיד את יכולתו של סרט הקולנוע להיות "מנוף תעמולתי חשוב לרעיון בניין הארץ, בחוץ לארץ"¹²⁹.

הקולנוע, טענו אנשי תעשיית הסרטים המקומית, מביא "טכניקה משוכללת ואמנות גדולה... להרמוניה גמורה". בניגוד ל"כל מיני סרטי קלוקל"¹³⁰ המוצגים בד"כ בבתי הקולנוע, סרט התעמולה שיוצר בא"י "ידגים לפני כל העולם את השיגור האמנותיים, התרבותיים והתעשייתיים..."¹³¹

בסוף שנות העשרים, נשמעה יותר ויותר הדרישה לעבור להפקת סרטים עבריים עלילתיים ("סרט ארצישראלי אמיתי") בניגוד לסרטים הדוקומנטריים ודוקומנטריים-למחצה שהיו מורכבים מרצף של תמונות נטולות נרטיב ברור. אלו שרצו להפיק סרטי עלילה, השתמשו בנימוק, אשר גרס "כי החיים בארץ-ישראל המוצגים על הבד הם התעמולה הטובה ביותר"¹³². אנשי ציבור כמאיר דיזנגוף, אהדו גם הם את הרעיון של תעשיית סרטים מקומית, שתציג בפני הקהל היהודי "דבר מה חדש ומקסים" במקום "הסרטים האירופיים משוללי תוכן"¹³³. דיזנגוף הוסיף על חשיבותו של הקולנוע לתעמולה בתפוצות כשהסביר לארתור רופין כי "הדבר הזה מתאים למטרתנו שהיא להפיץ בין כל תושבי הגולה ידיעות על חיי היהודים ועבודתם בארץ-ישראל"¹³⁴.

נקודה נוספת שהעלו חלק מן הפונים למוסדות הציוניים, בעיקר כאשר פנו להסתדרות, היא יכולתו של הקולנוע לקדם אידיאולוגיה פוליטית פנים-ישובית באופן ישיר. אחד מן היזמים אשר פנה אל ההסתדרות בבקשה לתמיכה בהקמתו של מעין משרד להפקת סרטים, ציין כי "ע"י קשרה עם משרד הסרטים... יש לה כמובן השפעה על כל סידור התוכניות ותוכל... להבליט את עמדתה הפוליטית. יהיה בידה הצינור המועיל והמתאים ביותר להשפעה על ההמונים"¹³⁵. היזמים שפנו אל ההסתדרות, הזכירו גם את יתרונם של הסרטים "כתוצרת תעשייתית ממדרגה ראשונה", שממנה "אלפי פועלים ופקידים מוציאים את לחמם". ההסתדרות דחתה את ההצעות לתמוך במעבדה כזו. גם בעלי

¹²⁸ מכתב ממחלקת המסחר והתעשייה, אצ"מ, S8/122/2.

¹²⁹ 'בתעשיית הפילמים הא"י', דואר-היום, 7.8.1933.

¹³⁰ מכתב להסתדרות, ארכיון לבון, IV-215-1700.

¹³¹ ד"ר קרניאלי, יוסף, 'התפתחות תעשיית הפילמים בארץ', הארץ, 12.6.1933.

¹³² געלפער, שלמה, 'די פילם-אינדוסטריע אין ארץ-ישראל און איהרע ברייטע פערספעקטיווען (תעשיית הסרטים בארץ-ישראל והפרספקטיבות הרחבות שלה)', היינט, 22.8.1930, 7, אצל: הלחמי.

¹³³ הלמן, 2004.

¹³⁴ מכתב ממאיר דיזנגוף לארתור רופין, 27.3.1913, ארשל"צ.

¹³⁵ מכתב להסתדרות, ארכיון לבון, IV-215-1700.

בתי־הקולנוע, כשפירטו את יתרונותיהם של בתי העסק שלהם, ציינו את ה"תועלת (ה)כלכלית - שמפעל זה ימציא פרנסה למשפחות אחדות".¹³⁶

לסיכום נוכל לומר כי החל מסוף שנות העשרים ובמהלך שנות השלושים, מתחזקת הגישה המציעה אלטרנטיבה לדמותו של הקולנוע כמוצר תרבותי בא"י. גישה זו התפתחה כתוצאה מן ההכרה כי הקולנוע זוכה לפופולריות עצומה בקרב קהלים רחבים מאוד. קבוצת אנשי החינוך והרוח בישוב, בסיוע ניכר של העיתונות, היא זו שהעניקה את הקווים האידיאולוגיים לרפורמה המוצעת. ההצעה היתה להגביל את הקולנוע, את התכנים המוצגים בו ואת הקהל הנחשף אליו ולהשתמש בו כדי לחנך את הילדים והנוער, אך גם את המבוגרים המגיעים אליו. במקרה של הסרט "זאת היא הארץ", ניתן אף לטעון כי הביקורת השפיעה על יצרני הסרטים המקומיים, במקרה זה ברוך ויצחק אגדתי, שיצרו סרט עלילתי "חינוכי" וחלוצי ברוח האידיאולוגיה השלטת.

העמדה הזו, ששאפה לשנות היבטים של אופני הצריכה של הקולנוע, כמו למשל קביעת שעות הקרנת סרטים לילדים וצמצום הצגתם של סרטים בעלי תוכן לא חינוכי, ביקשה למעשה להעמיס משקולות על תנועתו של הקולנוע כסחורה בשוק ובכך לווסת את תפוצתו. האליטות האינטלקטואליות של הישוב ביקשו לקבוע כי הקולנוע איננו אך ורק סחורה, אלא גם משאב שיש לתכנן את השימוש בו מחוץ למרחב הסחירות שלו. העמדה הזו היתה מנוגדת כמובן לאינטרסים של אנשי מערך ההקרנה ואף לאלו של הקהל ולכן לא הצליחה לעצב את הנתיב שבו התקדם הקולנוע. לעומת זאת, היא בכל זאת ייצרה שיח על הקולנוע שבו השתמשו סוכנים אחרים בשדה כדי לתת לו לגיטימציה. בעלי בתי הקולנוע הדגישו את הקשר לעולם הגדול שהביא הקולנוע וכתוצאה מכך להחדרתן של נורמות התנהגות ונימוסים טובים יותר בקרב ההמונים. מוסדות השלטון המקומי ניסו להגשים את החזון החינוכי כשיזמו ועודדו פרויקטים חינוכיים שונים כמו קולנוע "אור" לתלמידים – גם אם לא בהצלחה יתרה.¹³⁷ אנשי תעשיית הסרטים ניסו לשכנע את משקיעיהם, כי הסרטים העבריים יתרמו לחינוך הנוער ושאר הקהל. הקהל מצידו המשיך לפקוד את בתי הקולנוע באופן קבוע וכמעט ללא קשר לתכנים המוצגים והמשיך להפוך את הקולנוע לאחד מן המוקדים החשובים ביותר בתרבות חיי היומיום בא"י.

¹³⁶ מכתב להנהלה הציונית, אצ"מ, S8/122/2.
¹³⁷ דבר, 1.9.1932, 3 וכן 11.11.1932, 3.

פרק שני : כדורגל

העיסוק בספורט באופן מאורגן בא"י החל, כאשר מהגרים יהודים מאירופה החלו להקים מסגרות ספורטיביות ביישובים ובערים. בתחילה התמקדו האגודות הללו בהתעמלות המבוססת על תרגילים, אולם תוך זמן קצר הוקמו מחלקות (סקציות) לכדורגל והיו למחלקות הדומיננטיות בכל האגודות. מחלקות כאלו הוקמו בכל הארץ ע"י צעירים ונערים ששיחקו ביניהם. עם הזמן עברו קבוצות הכדורגל קונסולידציה והתאגדו תחת שתי אגודות מרכזיות – מכבי והפועל. הקמתה של הפועל ב-24-1926 כאגודה שבה הסקציה הראשונה היתה סקצית כדורגל מדגימה את ההשתלטות של הכדורגל על שדה הספורט בא"י באמצע שנות העשרים. החלוקה הכרונולוגית, המעמידה את שנת 1924 כנקודה משמעותית במיוחד בהתקדמות המוצר היא כמעט שרירותית, שכן הוא התקדם באופן רציף למדי בכל השנים הרלוונטיות למחקר זה. שני אירועים בכל זאת מסמנים את השנה הזו כשנה מרכזית להתפתחותו של הכדורגל בא"י. האחד, הוא ביקורה של קבוצת הכוח וינה בא"י, והשני הוא הקמתה של אגודת הפועל. גם שנת הכיבוש הבריטית, 1918, היא נקודה משמעותית בזמן, שכן לבריטים היתה השפעה רבה על הכדורגל המקומי. כמו כן הקמתה של ההתאחדות לכדורגל ב-1928 היא נקודה כזו, אך נדמה לי כי שני האירועים שמנתי לעיל הם בעלי משמעות רבה יותר לביסוסו של הכדורגל כדגם של בילוי ובידור עממי. מכל מקום במחצית השנייה של שנות העשרים עבר הכדורגל לאינטרפרנציה מלאה, כאשר חלקם של הבריטים בעיצובו הפך שולי. מעברו של הכדורגל לאינטרפרנציה מלאה בשנות העשרים, מבליט את העובדה שהקולנוע נשאר בתבנית של אינטרפרנציה חלקית עד סוף התקופה הנדונה בעבודה זו (וגם זמן ניכר אחריה).

ההתהוות: "ההתעמלות המלאכותית והיבשה מפנה את מקומה"

המוצר התרבותי 'כדורגל' החל לתפוש את צורתו המודרנית המוכרת לנו היום באנגליה במחצית השנייה של המאה ה-19. בשנת 1862 התכנסו עשרה מועדוני כדורגל (שנקרא כך משום שהשחקנים נעו ברגל, בניגוד למשחקי שדה שבהם נעו השחקנים על סוסים) וניסחו את חוקת הכדורגל הראשונה. בעשורים הבאים התפתחה החוקה הזו, הוקמה התאחדות הכדורגל האנגלית (1863) והוקמה הליגה האנגלית (1888). התאחדויות כדורגל נוספות קמו באיים הבריטיים - בסקוטלנד (1873), ויילס (1876) וצפון-אירלנד (1880) וביבשת אירופה גופא – בצרפת (1890), בלגיה (1895), גרמניה (1900) ומדינות נוספות. מתחילת המאה העשרים החל המוצר להתפשט ברחבי אירופה והעולם כולו, כאשר אחת מנקודות הציון החשובות בתהליך זה היתה הקמתה בצרפת, ב-1904, של התאחדות הכדורגל הבינלאומית פי"א (FIFA, Fédération Internationale de Football Association).

לפי הידוע לנו, בא"י הופיע הכדורגל בסביבות שנת 1906, כאשר נערים מקומיים החלו לשחק ביניהם באופן ספונטני. המחקר הקיים על כדורגל אינו נותן מענה לשאלה, כיצד הגיע המשחק לא"י. החוקר חיים קאופמן סבור, כי ייתכן שהמהגרים היהודים הרבים שהגיעו ממזרח אירופה לריכוזים העירוניים

בא"י לפני מלה"ע הראשונה (במסגרת 'העלייה השנייה') הכירו את המשחק בארצות מוצאם. ברוסיה, משם באו מרבית המהגרים, היה אז המשחק מפותח למדי בשל נוכחותם של אזרחים אנגלים (כנראה אנשי עסקים ודיפלומטים), שהקימו קבוצות כדורגל בסנט-פטרבורג, מוסקבה, אודסה וקייב.¹³⁸ אפשרות נוספת היא, כי המשחק הגיע באמצעות צוותי הספינות שהגיעו מאירופה ושיחקו על החוף. העיתונאי אשר גולדברג מתאר משחק כדורגל בין נערים יהודים מיפו עם מלחים צרפתים ב-1906.¹³⁹ עפ"י התיאור, ארגון המשחק נעשה בידי תלמידי הגימנסיה העברית ביפו (לימים הגימנסיה הרצליה), שגם ניצחו בו, מה שיכול להעיד כי המשחק היה פופולרי כבר זמן מה בנקודת זמן זו. האפשרות השלישית שאני מבקש להציע מבוססת על האפשרות של מגעים תרבותיים עם תרבות שכנה גדולה ודומיננטית – מצרים. בתקופה האמורה מצרים – תחת השפעה פוליטית, כלכלית ותרבותית בריטית – היתה טריטוריה מרכזית באיזור. הנוכחות הבריטית וכן נוכחותם של זרים רבים ממדינות מערב אירופה (בהן יוון, איטליה, צרפת וגרמניה), בעיקר בקהיר, תרמו בוודאי תרומה רבה למעבר של פריטים תרבותיים מאירופה למצרים. מתחילת הכיבוש הבריטי ב-1882 החל הכדורגל לצבור פופולריות במצרים, וכבר בסוף המאה התשע-עשרה היה לספורט הפופולרי ביותר בקרב המעמד הנמוך במדינה וגם בקרב האפנדים.¹⁴⁰ מעבר פריטי תרבות ממצרים לא"י עשוי היה להתרחש בתקופה העותומאנית בשל הקרבה הגיאוגרפית וקשרי המסחר בין יפו לקהיר. אנו יודעים, למשל, כי מאיר דיזנגוף הושפע רבות ממה שראה בקהיר כאשר סייר שם כראש ועד השכונה של תל-אביב וחזר משם עם הרעיון, שהגשים זמן קצר אחר-כך, להקים בית ראינוע בתל-אביב. אנו יודעים, כי הסרטים הראשונים שהגיעו לתל-אביב, הגיעו מסוכנויות הסרטים האמריקניות והאירופיות שישבו בקהיר. לכן לא מן הנמנע שאנשים נוספים שביקרו בקהיר מסיבות שונות (יש לזכור כי גם ספינות הנוסעים בין א"י לאירופה עברו במצרים), נחשפו שם לכדורגל והביאו אותו עימם חזרה לא"י. אנו יודעים גם כי בשלב מאוחר יותר, התקיימו קשרים טובים בין עסקני הכדורגל של מצרים לאלו של א"י עד כי את ההמלצה לקבלה ל-FIFA, קיבלה ההתאחדות של א"י מזו המצרית.

מכל מקום ברור כי עוד לפני הכיבוש הבריטי בא"י היה משחק הכדורגל נפוץ מאוד בערים, במושבות, בקיבוצים ובקבוצות. ילדים שיחקו כדורגל במגרשים מאולתרים בהפסקות בית-הספר ובשבתות. ישנן עדויות על משחקי כדורגל בירושלים, בנס ציונה, ברחובות, בתל אביב ובזכרון יעקב בשנים 1912-1910.¹⁴¹ ישנם גם דיווחים בעיתונות התקופה, כי כדורגל שוחק בחגיגות רחובות ב-1913,¹⁴² בכינוס מכבי ביבנאל ב-1920¹⁴³ ובחגיגות האחד במאי ב-1923 בעין-חרוד – במשחק שאורגן ע"י המשורר אברהם שלונסקי.¹⁴⁴ אנו יודעים מן הדיווחים בעיתונות, כי אלפים נהרו אל המגרשים שבת אחר שבת. השחקנים והקהל היו מורכבים ברובם מצעירים, בני המעמד הבינוני – פועלים, עובדים פשוטים

¹³⁸ קאופמן, חיים, ראשיתו של הכדורגל העברי בארץ-ישראל (1910-1928), בתנועה 8 (2-1), 2006, עמ' 20-54.

¹³⁹ גולדברג, אשר, 'תחילתו של הכדורגל הישראלי', אתר ארכיון ההתאחדות לכדורגל בישראל,

<http://football.org.il/Archive/Articles/Pages/hostory1.aspx>

¹⁴⁰ El-Zatmah, Shawki Ebeid, "Aha Gun!: A Social and Cultural History of Soccer in Egypt", dissertation for the degree Doctor of Philosophy, University of California, Los Angeles, 2011.

¹⁴¹ קאופמן, 2006.

¹⁴² 'החגיגה העממית החמישית', הצבי, 20.4.1913, 1.

¹⁴³ מכבי, 'כינוס המכבי ביבנאל', דואר-היום, 19.4.1920, 2.

¹⁴⁴ בן-פורת, אמיר, משחק לסחורה: הכדורגל הישראלי 1948 – 1999. המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר, 2002, 51.

ופקידים. ארצות המוצא של הצעירים הללו היו מגוונות ואף כי יש להניח שרובם היו ממוצא מזרח-אירופי, ידוע גם על שחקני כדורגל בולטים שהיו ממוצא אלג'ירי ודרום-אפריקני¹⁴⁵. כפי שראינו לעיל, גם הקולנוע היה פופולרי מאוד באותן שנים בקרב אותן אוכלוסיות ממש. אותם ילדים ששיחקו כדורגל במגרשי החול בשכונות, הלכו להצגה יומית בבתי הקולנוע (או הסתובבו סביבו באין כסף לכרטיס או הזדמנות להתגנבות). אותם צעירים ששיחקו או צפו בכדורגל בשבת, הלכו לצפות בסרט במוצ"ש. כמו כדורגל, קולנוע היה נוכח גם במושבים ובקיבוצים.

אגודת הספורט ראשון-לציון, שב-1912 הפכה לסניף של האגודה הארצישראלית – המכבי – בתל-אביב, נוסדה ביפו בידי הד"ר ליאו כהן (רופאה של הגימנסיה העברית בעיר) ויחזקאל חנקין – ובתמיכתו ועזרתו של מאיר דיזנגוף, שבביתו בנוה-שלום כונסו פגישות ההקמה. כהן, שהיה ממארגני ההגנה בקישינב, וחנקין, שהיה ממייסדי ארגון 'השומר' שלוש שנים אח"כ, ב-1909, ראו בהתארגנות מקור לכוח יהודי שיוכל להגשים מטרות פוליטיות מקומיות, כגון הגנה על צעירות יהודיות מפני הטרדות של ערבים, בעיקר על חוף הים, והתקפות "אנטי-מיסיונריות" נגד כנסיות ביפו¹⁴⁶. ההתארגנות התאימה לרעיון שתיאר מקס נורדאו כמה שנים קודם לכן ונדע בשם – יהדות השרירים. המושג הזה, הלקוח מתוך נאומו של נורדאו בקונגרס הציוני השני בבאזל ב-1898, מסמל את שיאו של שיח יהודי חדש על הגוף היהודי. במרכז השיח הזה עמדה ההנחה, כי במאות השנים האחרונות עסק העם היהודי בעיקר בענייני רוח והזניח, מתוך זלזול ולעיתים אף במתכוון, את העיסוק בגוף עד שזה הפך מנוון. על פי העמדה הזו, התדרדרות מצבו של הגוף האנושי היא בעיה של כל העמים במערב, אך מצבו הגופני של העם היהודי גרוע במיוחד, בשל התרחקותם של היהודים, לעיתים מאונס, מן העיסוקים הגופניים היומיומיים, בעיקר בצבא ובחקלאות. נורדאו גרס, כי כדי לכוון לאום, צריכה הציונות לשנות את היחס המזלזל אל תרבות הגוף, אם כי לא ציין, אילו מנגנונים יש לפתח כדי להוציא את התפיסה הזו מן הכוח אל הפועל. עוד לפני הקמתה של ההסתדרות הציונית, במחצית השנייה של המאה ה-19, הוקמו בארה"ב ובאנגליה אגודות ספורט יהודיות, שלא היו מזוהות דווקא עם רעיונות ציוניים¹⁴⁷. אגודת הספורט הציונית הראשונה – 'מועדון הספורט היהודי בקונסטנטינופול' (Israelitischer Turnverein Konstantinopel), הוקמה באיסטנבול שלוש שנים לפני נאומו של נורדאו. ההתעניינות היהודית בפיתוח הגוף ובספורט, היתה חלק ממגמה עולמית. בגרמניה החלה תרבות ההתעמלות להתפשט לאחר תבוסת פרוסיה לנפוליון ב-1806¹⁴⁸, בצרפת היה זה לאחר התבוסה לפרוסיה ב-1870¹⁴⁹ ובבריטניה קמה תנועת 'נצרות השרירים' (Muscular Christianity) ב-1857¹⁵⁰. אם כך, קריאתו של נורדאו להחייאתו "מחדש" של טיפוס יהודי חזק ושרירי לא היתה מנותקת מתהליכים שחלו בעולם המערבי כולו.

זמן קצר לאחר הקמתה של אגודת המכבי בא"י התבקש צבי אורלוב-נשרי, שהיה המורה לחינוך גופני בגימנסיה הרצליה, להדריך את חברי האגודה. לאחר שנתן את הסכמתו, העביר את האימונים אל

¹⁴⁵ קאופמן, 2006.

¹⁴⁶ תדהר דוד, במדים ובלא מדים: 25 שנות עבודה צבורית, 1912-1937. תל-אביב: ידידים.

¹⁴⁷ Presner, Tod. *Muscular Judaism: The Jewish Body and the Politics of Regeneration*. London ; New York: Routledge; 2007, 113.

¹⁴⁸ Presner, 120.

¹⁴⁹ Presner, 115.

¹⁵⁰ שם.

חצר הגימנסיה והחל להקנות להם אופי מסודר ומאורגן יותר. נשרי, שהיה חסיד השיטה השבדית¹⁵¹ וכמו נורדאו¹⁵² רבים מאנשי החינוך הגופני בא"י סלד ממשחקים, נאלץ להשלים עם חיבתם העזה של חניכיו למשחק הכדורגל וב-1913 פרסם ספרון בשם 'כדורגל', שהכיל בין היתר את חוקי המשחק, אופן התרגול בו והמונחים הרלוונטיים (כגון: שוער, חלוץ, מגן, בעיטה חופשית וכו')¹⁵³. המעבר חסר ההתלהבות של נשרי בין התעמלות לכדורגל, מייצג את האופן שבו עבר הכדורגל במעלה ההיררכיה החברתית. הוא אומץ ראשית ע"י הציבור הכללי ודרכו אומץ ע"י נציגים של הממסד תוך שהוא דוחק אופציות אחרות של ספורט. כלומר הדימויים והמימוש של כדורגל לעומת ספורט בכללותו לא התקיימו תמיד בהרמוניה בא"י ולא התפתחו דווקא באופן דומה. אגודות הספורט הראשונות שהוקמו בערים, בישובים ובבתי-הספר לפני מלחמת העולם הראשונה, בהדרגתם של אנשים כנשרי, שמו את הדגש על ספורט כהתעמלות אינדיבידואלית. למעשה כאשר דיברו על ספורט – התכוונו להתעמלות גופנית, פרקטיקה שהתמקדה בחיזוק השרירים, שיפור הגמישות וכדומה. רק כעבור זמן מה עבר הדגש מן הפעילות הגופנית המונוטונית והאינדיבידואלית לפעילויות קבוצתיות המבוססות על משחקים ובראשן – כדורגל. המעבר מהתעמלות לכדורגל הוא מאפיין יסודי של האינטרפרנציה של הספורט אל א"י. כלומר עם הזמן חל שינוי בפריטים התרבותיים שעברו; ההתעמלות המשיכה להתפתח בא"י, אך כדורגל הפך לפרקטיקה המרכזית שאותה אימצו האוכלוסיות – נוער וצעירים – שהיוו קהל היעד הראשי לספורט. הסוכנים המוסדיים הראשונים של הספורט ביקשו לממש אופציות מסוימות שלו, אופציות שנראו כמתאימות לחזון הכללי של הציונות על הגוף היהודי כפי שהשתקפו בדברי מקס נורדאו. אך הסוכנים הללו, שביקשו להחדיר ספורט כהתעמלות, נתקלו באימוץ קיים, בלתי מאורגן של כדורגל ובלית ברירה החלו לאמץ ולמסד אותו באמצעות יצירתם של חוקים, כללים ותקנות שיסדירו את המשחק ויעניקו להם שליטה כלשהי עליו.

פעילי הספורט ששאפו להקים אגודות ספורט, הפנו אל דבריו של נורדאו (וגם למקורות אחרים) על מנת לשאוב לגיטימציה לפעילותן. הצהרות היסוד של מכבי והפועל, מדגימות את הקשר הזה. ההצהרות היו מלאות בהתייחסויות לרעיונות שביטא נורדאו, שביסודן השאיפה לשיפור כושרו הגופני של הציבור היהודי, לשפר את מידותיו המוסריות ולטפח בקרבם את התודעה הלאומית. האגודות ביקשו לנצל את הספורט כדי לחנך, ללמד ולעצב טיפוס מסוים של יהודי "חדש". הסעיף השני בתקנות אגודת מכבי הארצישראלית, שהוקמה ב-1912, הצהיר מפורשות כי "מטרת האגודה היא להגדיל את החריצות הגופנית, הרוחנית והמוסרית של העם העברי, לטפח בקרבם את ההכרה העממית ולחזק את המוסר והכבוד האינדיבידואלי"¹⁵⁴. תקנון הפועל הצהיר, בדומה, על השאיפה "לפתח את הכושר הגופני, ערכי הבריאות והרוח של העובד"¹⁵⁵. על מטרות נוספות של אגודות הספורט, ניתן ללמוד מרשימת נושאים למאמרי תעמולה שגיבש יוסף יקותיאל, ממייסדי אגודת מכבי בארץ-ישראל, ובהם: "תנועת מכבי בתור תנועה הלוחמת בהתבוללות", "חידוש הכוחות ע"י

¹⁵¹ ההתעמלות השבדית דגלה בביצוע תרגילים לפי הוראות, מתוך יחס של משמעת בין המורה/המדריך לבין התלמידים/המתעמלים ובהתייחסות לגוף האדם מן ההיבט האנטומי-פיזיולוגי.

¹⁵² איש שלום ד., **הסתדרות מכבי ארץ ישראל 1906-1948**. ירושלים: חמו"ל; 2004.

¹⁵³ קאופמן, 2006.

¹⁵⁴ תקנון אגודת מכבי

¹⁵⁵ תקנון אגודת הפועל

התעמלות וספורט", "ההתקרבות אל הטבע ע"י התרבות הגופנית" ו"ההגינה אצל היהודים"¹⁵⁶. בחוזר שהופץ ממרכז הפועל לסניפים המקומיים, ציינה הועדה המקצועית את מעלותיהם של הכדורגל והכדוריד כ"יפים לבריאות ומקנים למשתתפים תכונות אישיות בעלות ערך רוחני ותרבותי, מפתחים בקרב השחקנים את רגש החברות והחברה הקולקטיבית, מחשלים את כוח הרצון ומחנכים את החברים למאמצים למלחמה על ניצחון הכללי ועוד"¹⁵⁷. כהד לדברי נורדאו על "החינוך הגופני של הדור הצעיר"¹⁵⁸ הציבו אגודות הספורט את החינוך הגופני של ילדים ונוער במרכז הציוד הרעיוני שלהן. במכבי הצהירו כי "בייחוד שמה לה האגודה למטרה את ההתפתחות הגופנית, הרוחנית והמוסרית של הדור הצעיר העברי" ובהפועל קראו לטיפוח "הרגלים של תרבות הגוף, משמעת ודייקנות בציבור הפועלים, נוער עובד ולומד וילדי העובדים". כמו במקרה של הקולנוע זוהי דוגמה לניסיון של האליטות לרתום פריטים מן התרבות הפופולרית לפרויקט של תרבות וחינוך ההמונים. כזכור גם קולנוע נתפס בעיני האליטה כמכשיר בעל פוטנציאל חינוכי-לימודי וגם אותו קיוו לגייס לשם הקניית ערכים מוסריים.

התמיכה החומרית באגודת מכבי מצד המוסדות הלאומיים היתה מצומצמת מאוד¹⁵⁹. האגודה התנהלה באופן עצמאי מבחינה ארגונית וכלכלית, כשאת רוב תקציבה שאבה מתרומות שגייסה ומיעוטו ממכירת כרטיסים למשחקים. פעילי ספורט הביעו את אכזבתם תדיר על "חוסר עזרה מצד המוסדות הלאומיים"¹⁶⁰. בשני מאמרים זועפים *בדואר היום*¹⁶¹, קונן צבי לוי, עיתונאי וחבר הנהלת מכבי תל-אביב, על חוסר התמיכה של הממסד הציוני באגודות הספורט ובעיקר בענף הכדורגל. לטענתו, "המוסדות שלנו לא הגישו [לאגודות] שום עזרה כלשהי, שום תמיכה, בין רוחנית ובין חומרית". הוא מחה בפרט נגד ההסתדרות הציונית, אשר "לא מצאה לנחוץ להקדיש את תשומת ליבה לתנועת 'המכבי' בארצנו" ונגד עיריית תל-אביב "על שאין היא מקציבה בגבולותיה מגרש ספורט לנוער העברי!" הוא אף ציין לרעה את מאיר דיזנגוף, אשר לא נענה לבקשות להקצות מגרש ספורט בתחום העיר תל-אביב והיה אדיש אל תנועת הספורט ואל "הצעירים המתמסרים להתפתחות הספורט בארץ". בהקשר הזה יש להזכיר, כי בניגוד לחוסר רצונו להיות מעורב בתחום הכדורגל, כפי שעולה מן הדברים, היה דיזנגוף מעורב מאוד בחדירתו של הקולנוע לא"; הוא יזם את הקמתו של בית הקולנוע הראשון בתל-אביב, תמך בו ואף הקים – כיוזמה עסקית פרטית – חברה להפצת סרטים.

אגודת הפועל, שהוקמה ב-1924, כיוזמה מקומית של פועלי בניין חיפאים, זכתה אף היא לתמיכה מוגבלת מהנהגת תנועת הפועלים. ב-1925 כתב מזכיר ההסתדרות, דוד בן-גוריון, ליהושע שרפשטיין, ממייסדי הפועל חיפה: "הנחתם יסוד למפעל חשוב ורב ערך של ציבור הפועלים הראוי לתמיכת ההסתדרות ולהשתתפות כל הציבור שלנו, בייחוד הנוער... בלי ספק שמצדנו נגיש לכם את

¹⁵⁶ ארכיון מכבי, "מאמרים לתעמולה".

¹⁵⁷ חוזר של האיגוד הארצי לכדורגל ויד, 23.2.1933, ארכיון לבון, IV-244-15.

מקס נורדאו, כתבים ציוניים, א', ירושלים, תשט"ו, 117. (פרוטוקולים סטנוגרפיים של הקונגרס הציוני השני, ישיבה ¹⁵⁸

שנייה, 24).

¹⁵⁹ שורק, יחיעם. "תרבות הגוף במשנתם של אבות התנועה הציונית" בתוך *תרבות הגוף והספורט בישראל במאה*

העשרים, עורכים: חיים קאופמן וחגי חריף. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; נתניה: מכון וינגייט, תשס"ג, ע' 17.

¹⁶⁰ סאמט, ש., 'הספורט העברי בא"י בתר"ץ', *דבר*, 30.9.1930, 3.

¹⁶¹ לוי, צ., 'לשאלת מגרש כדור רגל בתל-אביב', *דואר-היום*, 16.11.1922, 2 ו- לוי, צ., 'הגביע העברי לכדור רגל',

דואר-היום, 11.5.1923, 3.

כל העזרה המוסרית הדרושה וניתן פרסום לעבודתכם בעיתוננו"¹⁶². מן הדברים עולה אהדה לעצם הרעיון של הקמת אגודת ספורט לעובדים, אך התמיכה בה, כך נאמר, תהיה בעיקר "מוסרית". ההתחייבות המעשית היחידה שמוכן היה ראש תנועת הפועלים הארצישראלית להעניק לפעילי השטח, בשלב זה, היתה עיתונות אוהדת.

התמיכה המועטה של הממסד הציוני המקומי ביוזמות בתחום הכדורגל מזכירה את ההתייחסות של אותו ממסד אל הקולנוע. כפי שתיארתי למעלה, העניקו המוסדות הציוניים, בעיקר קק"ל, תמיכה קטנה מאוד ליזמי הקולנוע המקומיים. קולנוע היה מוצר בעל מאפיינים מסחריים-עסקיים, אך היזמים שביקשו לגייס את המוסדות להשקיע בהפקת סרטים תוך הדגשת הערך שיכולים האחרונים להפיק ממנו, ולחשיבותו של המוצר בעיצוב תרבות מקומית "נורמלית" לא נענו בדרך כלל. כמו בכדורגל, גם בתחום הקולנוע אנו רואים בשלבים ההתחלתיים תבנית של תמיכה מוראלית והכרה בנחיצותו של המוצר, בד בבד עם תמיכה חומרית מועטה ביותר.

אהדה מוראלית הגיעה גם מקרב בני האליטה האינטלקטואלית של הישוב – מורים, אנשי רוח ואנשי חינוך – אשר תמכה בדרך כלל בפיתוח הספורט בישוב היהודי. איתמר בן-אבי, למשל, קרא לפיתוח הספורט בכל ריכוזי היהודים בארץ-ישראל¹⁶³. הוא קרא למחנה האזרחי ולפועלים שלא להפגין פלגנות אלא לנצל את הספורט כדי ליצור "אחדות גמורה בין כל היסודות שהם מתנגדים עכשיו: אחדות שתשרור אחר כך לא רק במגרש הספורטיבי כי אם גם ביתר פעולות החיים". הוא ביקש גם "להבליט את חשיבות יחס הקהל" אל שחקן הכדורגל, אשר ישחק טוב יותר וירץ מהר יותר "אם רואה הוא קהל מתעניין". הדברים הללו מדגימים, כיצד הפך הכדורגל, כפרקטיקה מרכזית בקבוצות הפרקטיקות 'ספורט', לבעל משמעות סימלית חזקה (powerfully symbolic)¹⁶⁴, פרקטיקה המתחילה למשוך תשומת לב של קבוצות הרואות בה מכשיר, לא רק לטיפוח הגוף והנפש אלא גם לעידודם של שינויים חברתיים ופוליטיים.

דוברים נוספים מקבוצת האליטה חזרו על הרעיונות של מנהיגי הציונות בדבר הניתוק של העם היהודי מתרבות הגוף וביקשו לסתור את הטענות של "אויבינו... שרק באותיות מתות כוחנו ורק ברוח גבורתנו"¹⁶⁵ ולהראות, "כי אף אנו כוחנו במותנינו ושרירינו שרירי המכבים אבותינו". החזרה אל ההיסטוריה של העם היהודי והנטייה לשרטט קו ישר בין תרבות הספורט של העם היהודי הקדום לבין תרבות הספורט של היהדות המודרנית, הגיעה מדבריו של נורדאו והיתה נפוצה לא רק בענף הכדורגל. את השחייה, למשל, ניסו להציג כספורט לאומי יהודי מקדמת דנן; כך עשה למשל יוסף יקותיאל, שהסתמך בדבריו על הנביא ישעיה, ספר המכבים ויוספוס פלביוס¹⁶⁶. אחרים כתבו, כי "רבי עקיבא נותן לשחייה אופי של מצווה כמעט" וכי עשהאל "הרץ היהודי הזה מימי קדם היה, אולי, המאורע האתלטי בה"א הידיעה של זמנו"¹⁶⁷. הפובליציסט יששכר בר-דרורא, מצא אף הוא את

¹⁶² קאופמן, חיים, 'ייסודה של 'התאגדות הספורט הפועל', קתדרה 80, יוני 1996, 135.

¹⁶³ בן-אבי, א., 'התפתחות הספורט בארץ', דואר-היום, 17.2.1921, 1.

¹⁶⁴ Kaufman, Jason and Orlando Patterson, *Cross-national cultural diffusion: the global spread of Cricket* American Sociological Review, 70, Feb 2005, pg. 84.

¹⁶⁵ 'אורחיו', דואר-היום, 8.1.1924, 2.

¹⁶⁶ יקותיאל, י., 'תשובה אל השחייה – הספורט הלאומי שלנו', ספורט הבוקר, 25.7.1936, 2.

¹⁶⁷ מיזל, ו.ו., ופינצ'ובר, פ., 'האם יש מסורת לספורט היהודי?', ספורט הבוקר, 12.9.1936, 6.

הקשר בין תרבות הגוף והספורט כאמצעי בילוי עממי, למקורותיו של העם היהודי: "הדור הזה חושב גם את בריאות הגוף למצווה מדאורייתא וגם את חילוף העצמות וגם את זקיפות הקומה ואפילו את המילים 'והיית אך שמח' מוצא הוא בתורתנו הקדושה"¹⁶⁸. את הדברים הללו יש לראות כמובן בהקשר הכללי של הפרויקט הלאומי היהודי ובמסגרת הניסיונות למצוא קו מחבר בין היסטוריה קדומה של קהילה לאומית לבין ההיסטוריה המודרנית שלה – ניסיונות שמצאו ביטוי בתחומי חיים רבים בא"י וכאן הם מוצאים את ביטויים בתיווכה של קבוצת פרקטיקות פעילות גופנית, הקרויה 'ספורט', אל תוך תרבות מקומית הנמצאת בתהליכי התהוות. נראה אם כן, כי ברוח נורדאו לא נתנו האליטות הציניות, שתמכו תמיכה עמוקה בספורט, כל העדפה דווקא לכדורגל. עבורן שחייה ואתלטיקה היו פרקטיקות חשובות לא פחות בתוך קבוצת הפרקטיקות 'ספורט'.

בדומה לכדורגל, שבו הקהל מחולק לקבוצות ותחושת הקולקטיב חזקה, נוכל לטעון כי הקולנוע בשלבים המוקדמים שלו, אף הוא יותר קולקטיבי מאינדיבידואלי. כמובן, אין כאן את המאפיינים הקבוצתיים של הכדורגל עם הרגש החזק שהלוקאל-פטריוטיות המלווה אותו מייצרת, אך גם בקולנוע יש קבוצה גדולה של אנשים המתקהלת במקום אחד והופכת ל"קהל" – מעין גוף אמורפי אך בעל חיים משלו. כפי שראינו לעיל, אולמות הקולנוע בשנים הראשונות היו הכל חוץ משקטים ואינטימיים. הקהל באולם היה פעיל, מגיב וכמעט משתתף כשהוא מעודד את הגיבורים ומזהיר אותם מפני סכנות. כמובן, תבנית צפייה רווחת היתה מבוססת על זוגות שניסו לקבל בקולנוע מעט פרטיות, אך ייתכן מאוד שחלקים גדולים מן הקהל (בעיקר ילדים ונערים) הגיעו וצפו בסרטים כקבוצה, מילאו את האולמות והרגישו בנוח באווירה ששררה בהם (מעט בדומה לאווירה במגרשי הכדורגל).

עבור תלמידי הגימנסיה, חברי אגודת ראשון לציון, והילדים המשחקים בשכונה ב'כדור גרב' היו משחקי הכדורגל דרך זולה וזמינה להעביר את הזמן ולבלות באופן תקין מבחינה חברתית. כמעט שאין צורך לציין, כי משחקי הכדורגל בשלב זה, היו מבוססים על פעילות חובבנית והתנדבותית לחלוטין. אזכורים של קבלת שכר עבור מתן שירותי משחק בשדה המקומי, אינם קיימים לפני 1927. עד אז, וכנראה במידה רבה גם זמן רב לאחר מכן, שיחקו השחקנים בקבוצות למטרות הנאה ובילוי והקהל שהגיע לצפות עשה זאת מאותן סיבות ולא נדרש בד"כ לשלם עבור הצפייה שהיתה, לרוב, בעמידה. כלומר, שחקנים טובים לא תוגמלו בהון כלכלי, בשכר, אלא רק במעמד חברתי משופר וביוקרה בתוך קבוצת ההשתייכות המיידית שלהם; השכונה, המושבה, מקום העבודה, בית-הספר וכיוצא באלו. מבחינה זו עלתה הפרקטיקה של משחק הכדורגל בקנה אחד עם האידיאולוגיה שראתה בספורט מכשיר לפיתוח "רגש החברות והחברה הקולקטיבית" ואשר הדגישה את מעלותיו הבריאותיות, הרוחניות והתרבותיות. אם נשתמש במונחיהם של אפאדוראי וקופיטוף, הכדורגל כמוצר, נמצא היה בשלב בביוגרפיה שלו, שבו הפוטנציאל הסחורתי שלו נמוך, שכן יש כוחות חזקים שפועלים כדי להשאיר אותו מחוץ למעגל הסחורות החברתיות. הקמתן של אגודות הספורט כאגודות וולונטריות והבלטת הצד התרבותי-חינוכי של הספורט במטרותיהן המוצהרות, מדגימות את הנטייה של האליטות בא"י להשאיר את הכדורגל במצב של סחורתיות מוגבלת (restricted)

¹⁶⁸ בר-דורא, 'בעניין "החרפה הירושלמית"', דואר היום, 11.6.1931, 2.

(commodification)¹⁶⁹. זאת לעומת הקולנוע, אשר היה סחורה מן הרגע הראשון שבו הגיע לא"י והמאמצים שעשו האליטות להסיטו (diversion) לכיוונים ספציפיים שאותם רצו לקדם, כמו חינוך, ועבריות לא הצליחו.

הדיווחים הראשונים בעיתונות על אירועי ספורט היו מלאים בהשתוממות ובהדרת כבוד. הם ביקשו בעיקר לקעקע את הדימוי הנפוץ של היהודי החלש והכפוף. דיווח מ-1909 על פעילות מכבי בבולגריה, תיאר את "שריריהם החזקים... מהירותם ויפוי תנועותיהם של המכבים והמכביות"¹⁷⁰. שנתיים מאוחר יותר, נכתב על חברי סניף המכבי בירושלים כי הם "הראונו בפועל מה שאנו חולמים עליו זה מכבר: קומה זקופה בחוצות ירושלים", והם תוארו כ"מלאי כוח עלומים והעיקר, בעלי קומה ישרה"¹⁷¹.

אחד הדיווחים המפורטים הראשונים על משחק כדורגל פורסם ב-1912, בעיתון הירושלמי **החירות**:¹⁷²

"על גבול המושבה, על כיכר רחב ידיים, בחלקת האדמה של חובבי ציון, יוצאים צעירי המושבה רעננים, מלאי כוח, לשחק במשחק הנחמד הזה שהוא כעין ההתעמלות. המשחקים מתפלגים לשני מחנות. לכל מחנה יש מלך, שר ופקידי צבא. אסור לנגוע ביד את הכדור הגדול הזה, אך ורק ברגלו, ראשו, גבו וחזהו של המשחק. והמשחק מתחיל. אחת שתיים שלוש! קורא המנצח והכדור רץ מן המחנה האחד אל השני. אלו חפצים להשליך את הכדור אל המטרה, אל השער שעומד בו המלך ושני שרים ואלו מונעים אותם להגיע אל השער. וככה מתחילה המלחמה במרוץ אל הכדור ואחרי הכדור. בהתחרות נפלאה. רצים, מתגוששים, מתעייפים ומתעמלים, וכל אחד בחשק וברצון כביר, וההתענינות רבה, כמו במשחק השחמט. להסתכל במשחק הנחמד והנעים הזה יוצא קהל גדול מן המושבה. צעירים וצעירות, הורים ומורים. אך גם מלמדי התלמוד תורה מתעניינים ובאים לראות במשחק הזה. ידידים וידידות ואורחים רבים הבאים לבקר את המושבה, מתענגים עונג שבת, עונג משפחתי ועונג חברתי."¹⁷³

הדיווח המוקדם הזה על משחק כדורגל בראשון-לציון מאופיין כמובן בנאיביות ואידיאליזציה הנובעים מראשוניותה של התופעה. גם כאן יש התפעלות מן הרעננות והכוח של "צעירי המושבה" כנגד הדימוי הישן של היהודי החלש והחיוור, אך כבר מתחילה התייחסות למימד המנטלי של המשחק המבטא "חשק ורצון כביר". המשחק מתואר גם כנייטרלי מבחינה מעמדית ודתית ולכן אפקטיבי גם כמכשיר בונה וגם כמכשיר מאחד. ההשוואה למשחק השחמט, וכך גם התיאור של כדורגל "כעין ההתעמלות" מצינת, את היחס אל משחק הכדורגל, בשלב זה, כאל פעילות בעלת מאפיינים של תרבות גבוהה,

¹⁶⁹ Appadurai, Arjun. "Commodities and the politics of value" in *The social life of things*. Ed. Arjun Appadurai. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

¹⁷⁰ לבנוני, מ., 'מכתבים מסופיה', **הצבי**, 8.12.1909, 1.

¹⁷¹ חשמונאי צעיר, 'מעניני היום', **הצבי**, 22.12.1911, 2.

¹⁷² עיתון החירות התפרסם בירושלים, לקהל עדת ה"ספרדים", בין 1909 ל-1917.

¹⁷³ **החירות**, 12.6.1912.

המיועדת לכלל הציבור ומעניקה "עונג שבת", עונג משפחתי ועונג חברתי" למשתתפים ולצופים. מן המאמר ברור גם, כי בשלב הזה הכדורגל אינו נפוץ – זו הסיבה שיש להסביר את חוקיו באופן מפורט. במילים אחרות, הוא אינו מהווה "תרבות ספורט הגמונית" (hegemonic sports culture)¹⁷⁴. קאופמן ופטרסון בנסותם להגדיר "תרבות ספורט הגמונית" פונים בעיקר אל העיתונות, שבה הם מחפשים אזכורים לקריקט, נושא מחקרם, ומסיקים מכמות ואופי האזכורים על ההגמוניה של קריקט בארה"ב ובקנדה. ענף ספורט הנכלל בתוך תרבות הספורט ההגמונית (למשל כדור-בסיס בארה"ב), מאופיין במדורים שלמים המוקדשים רק לו, ובהם לא רק דיווחים על תוצאות משחקים אלא גם מאמרים הדנים במצבו הכללי, מאמרים העוסקים בכוכבי הענף וכו'. בא"י, בשלב זה, לא התקיימה עדיין עיתונות ספורט של ממש והאזכורים הנדירים לספורט בכלל ולכדורגל בפרט עדיין עסקו, כפי שראינו, באופן ישיר, בדימויו של הגוף היהודי החדש, תוך שימוש באותם ביטויים רווחים על כפיפותו ורפיונו של הגוף היהודי הישן אשר יוחלפו בזקיפות קומה ובשרירים מלאי כוח. הכדורגל, על-פי המדד הזה, הפך להיות מרכז של תרבות ספורט הגמונית, רק כאשר עיתונות הספורט העברית בא"י, הפכה לנפוצה יותר, מקצועית יותר ומורכבת יותר, תהליך שהגיע לשיאו באמצע שנות העשרים ובו אעסוק בהמשך.

מועדוני הכדורגל הראשונים בא"י הוקמו, כאמור, זמן מה לפני הכיבוש הבריטי; בתל-אביב, ירושלים, פתח-תקווה, חיפה וראשון-לציון. מלחמת העולם הראשונה וגיוסם של רבים מצעירי הקהילה היהודית (מהם פעילי מכבי) לצבא התורכי ואח"כ לגדודים העבריים הבריטיים קטעו כמעט לחלוטין כל פעילות ספורט ביבית בישוב, אך גם הביאו למפגשים הראשונים של שחקני כדורגל יהודים עם קבוצות צבא בריטיות – כאשר במסגרת הגדודים העבריים הוקמו קבוצות כדורגל אשר שיחקו, בקהיר ובא"י, נגד קבוצות צבאיות ואזרחיות¹⁷⁵. כיבוש א"י בידי כוחות בריטים ב-1918 גרם להתרחבות תפוצתו של הכדורגל בא"י ולשינויים משמעותיים בדרכי המימוש והצריכה שלו כפעילות פנאי. במונחי תיאוריית הרב-מערכת, ניתן לומר כי עם תחילת הכיבוש הבריטי, עלתה באופן רדיקלי הדומיננטיות של התרבות המערבית, תרבות המקור של הכדורגל, אל מול תרבות היעד היהודית-ציונית – דומיננטיות שהתבססה בעיקר על היוקרה, שממנה נהנתה התרבות המערבית בקרב מרבית תושבי הארץ היהודים. הכיבוש הבריטי הוסיף ליוקרה הזו יסוד פוליטי – כעת היתה תרבות היעד נתונה לשליטה אימפריאלית של תרבות המקור. כמוצר תרבותי שמקורו באנגליה – ארץ שזכתה להערצה בקרב רוב רובו של הישוב היהודי עם תום מלחמת העולם הראשונה – הפך הכדורגל למסמן של שיתוף הפעולה עם הכוח הפוליטי החדש. הכדורגל, שנצפה כעת משחק ע"י חיילים בריטיים ליד בסיסיהם, סימן גם תרבות "גבוהה" של ספורט מעצם היותו אנגלי. ניתן היה לצפות שהכדורגל בא"י, ישתנה ויתחזק, בין השאר על חשבון אופציות תרבותיות אחרות שאיתן "התחרה".

עם כיבוש א"י התמקמו בה יחידות צבא בריטיות רבות, שהתפזרו בבסיסים שונים ברחבי הארץ. ביחידות הללו פעלו קבוצות כדורגל אשר קיימו תחרויות ביניהן ואף ייסדו, ב-1922, ביוזמתה של קבוצת 'ספורט קלוב' (Sport Club) את התחרות הארצית הראשונה, שנקראה: טורניר הגביע של

¹⁷⁴ Kaufman & Patterson, 86.

¹⁷⁵ גולדברג, א., 'כדורגל עברי בשירות הוד מלכותו', אתר ארכיון ההתאחדות לכדורגל בישראל, <http://football.org.il/Archive/Articles/Pages/history13.aspx>

פלשתינה. הקבוצה הבריטית הבולטת ביותר בתחילת שנות המנדט, זו שזכתה ברוב הגביעים, היתה קבוצת 'המעופפים' מבסיס חיל-האוויר הבריטי ברמלה (Royal Air Force Ramleh). קבוצות בולטות אחרות היו 'המעופפים' של רבת-עמון (Royal Air Force Amman), המשטרה הבריטית (British Police Section) וגדוד 48 של הצבא (Northamptonshire 48th regiment). הקבוצות הללו חיפשו יריבות למשחק והחלו למצוא אותן, כבר מתחילת שנות העשרים, בדמותן של קבוצות מקומיות.¹⁷⁶

לעיתים היתה ידם של הבריטים על העליונה במשחקים נגד קבוצות יהודיות, כמו במשחק בין מכבי ראשון-לציון נגד קבוצת Palestine Wing, שבו דיווח המשקיף היהודי בשמחה "שהאנגלים המצטיינים תדיר במקצוע זה כ"כ – ניצחו רק בשניים נגד אחד ולא נגד אפס"¹⁷⁷, אך הקבוצות היהודיות החזקות הצליחו לעיתים קרובות לנצח את קבוצות הצבא הבריטיות. הקבוצות החזקות מתל-אביב, מירושלים, מחיפה ומפתח-תקווה ראו במשחקים נגד הקבוצות הבריטיות את הדרך הטובה ביותר לשפר את יכולותיהן. אמנם הפעילים בקבוצות נטו שלא להודות בכך, אך לעיתים ניתן היה למצוא בעיתונות, בעיקר בדיעבד, הכרה בעובדה ש"הקבוצות העבריות... הגיעו לרמה ספורטיבית... אך ורק הודות לקבוצות הצבא החונות בארצנו".¹⁷⁸

בתחילת שנות העשרים היתה המעורבות הבריטית בניהול דרכי היצור והצריכה של הכדורגל בא"י עמוקה מאוד. הבריטים, כאמור, ייסדו את טורניר הגביע של פלשתינה ב-1922, סייעו להקמת ההתאחדות לכדורגל ב-1928 (בשיתוף עם פעילים יהודים וערבים) ובשנים הללו שימשו כשופטים בלעדיים בכל המשחקים הרשמיים ששוחקו בארץ. בנוסף לכך, העבירו אנשי צבא בריטים הדרכות והרצאות על חוקי הכדורגל בפני פעילים מקומיים.¹⁷⁹ אנשי הכדורגל הבריטיים, אשר נטלו לעצמם את הדרכת אנשי הכדורגל המקומיים, עשו זאת באופן יסודי, תוך שהם מנסים לא רק להנחיל את עקרונותיה של חוקת הכדורגל, אלא גם את הערכים הבסיסיים שהאמינו, כי הם עומדים ביסודו של המשחק: מאמץ עליון לנצח תוך הפגנת משחק ישר והוגן (fair-play). בדו"ח של שופט אנגלי במשחק בפריפריה, בין קבוצות הכדורגל של הישובים בלפוריה ופוריה, כתב השופט בעקבות "משחק מלוכלך" של קבוצת פוריה כי יש להרחיקם מן המגרשים, כדי שיבינו, כי "כדורגל הוא משחק ספורט ולא מקום להפגין בו עוינות כלפי הזולת".¹⁸⁰ רוח הספורט שאותה ניסו לקדם אנשי הכדורגל הבריטים הונחלה גם באופן עקיף כאשר מפגשים בין קבוצות בריטיות ויהודיות, הסתיימו לעיתים בהזמנה ל"תה"¹⁸¹, נוהג שאומץ גם במפגשים בין קבוצות עבריות.¹⁸² עם הכיבוש האנגלי, בירכה העיתונות על התגברות תפוצתו של הכדורגל על חשבון האופציות האחרות של ספורט, וראתה בכך סימן חיובי. כך נכתב

¹⁷⁶ ראו למשל: 'ירושלים יום יום', דואר-היום, 27.2.1920, 3; וילוני-חובב, ש., 'מחיי המושבות', דואר-היום, 6.10.1922, 10; צבי, 'משחק כדור-הרגל בתל-אביב', דואר-היום, 5.1.1923, 4; 'התחרות כדורגל בפתח-תקווה', דואר-היום, 22.12.1926, 2.

¹⁷⁷ וילוני-חובב, ש., 'מחיי המושבות', דואר-היום, 6.10.1922, 10.

¹⁷⁸ צ.ש., 'מדור הספורט', דואר-היום, 29.1.1932, 4.

¹⁷⁹ 'ירושלים', דבר, 18.9.1930, 5.

¹⁸⁰ דו"ח משחק, 11.12.1943, לבון, IV-244-668.

¹⁸¹ 'מה חדש בבירתנו?', דואר-היום, 21.8.1931, 6.

¹⁸² 'ירושלים', דואר-היום, 6.3.1932, 4.

בדואר היום ב-1920: "הספורט בחוגי היהודים מתחיל לתפוס לאט לאט צורה אירופית. ההתעמלות המלאכותית והיבשה מפנה את מקומה למשחקי ספורט שונים, ביחוד כדור הרגל."¹⁸³

הנוכחות הבריטית בא"י המשיכה לתת את אותותיה בתחום הכדורגל לכל אורך שנות העשרים עד החלשות ההשפעה הבריטית בתחום בסופן. ייסודו של טורניר הגביע של פלשתינה "נתן דחיפה עצומה לכל קבוצות כדור הרגל העבריות, והביא את פעיליהן לארגן משחקי גביע לקבוצות היהודיות – "הגביע העברי לכדור רגל"¹⁸⁴ – ב-1923. בטורניר זה השתתפו רק קבוצות יהודיות והוא התנהל במקביל לטורניר הגביע הכללי, שבשלב זה הקבוצה היהודית היחידה שהשתתפה בו היתה מכבי תל-אביב. בשנים הבאות, לאחר המעבר לממשל אזרחי וצמצום מצבת הכוחות הבריטיים בארץ, כאמור, נחלשו קבוצות הצבא והדומיננטיות עברה אל הקבוצות העבריות. המהפך הושלם כאשר ב-1929 היתה קבוצת מכבי תל-אביב, לקבוצה העברית הראשונה הזוכה בטורניר הגביע הא"י. באליפות הראשונה של הליגה, שהוקמה ב-1931, זכתה קבוצת המשטרה הבריטית ובמשחקים שהתחדשו ב-1933 זכתה קבוצת הפועל תל-אביב.

ניתן לראות אם כן, כי התגברות הדומיננטיות של תרבות המקור ובאופן ספציפי יותר של התרבות האנגלית, אכן גרמה לשינויים בפרקטיקות המקומיות של הכדורגל; התקיימו יותר משחקים במסגרות רשמיות, התגברה המודעות לחוקים הטכניים של המשחק והשיפוט נטה להיות יותר ניטרלי. השינויים הללו בכללותם תרמו להתפתחותה של הפרקטיקה של הכדורגל כמשחק ממסדי ויצרו לה מבנה סדיר ועקבי יותר. ההתקדמות אל עבר משחקי כדורגל סדירים יותר, עם חוקים ברורים יותר, בדומה לאופן שבו נוהל הכדורגל בתרבות המקור, עלתה בקנה אחד עם האינטרסים של מרבית הסוכנים בשדה. בעיקר הדברים אמורים בסוכנים בעלי הכוח – הממסד הציוני, מנהלי האגודות והבריטים עצמם – אשר המבניות והעקביות של הפרקטיקה – כלומר, קיומם של טורנירים רשמיים, חוקי משחק ברורים יותר ושיפוט ניטרלי ואמין יותר – נתנו להם אפשרות רבה יותר לשלוט בדרכי המימוש והצריכה המקובלות של הכדורגל; לקבוע את שעות המשחקים, להגדיר את מקומו של הקהל ולמשמע, באמצעותן של ועדות משמעת, את השחקנים והקהל. לפיכך, התהליך שנוצר מתוך מגעים טכניים בין שתי קבוצות הפעילים – הבריטית והיהודית – קבוצות שהיו מורכבות בעיקר מחיילים ופועלים – התהליך הזה זכה לעידודם של סוכנים מאותן קבוצות בעלות כוח אשר עודדו את המגעים הללו. בתקופות משבר פעלו הסוכנים מאותן קבוצות להמשיך את קיומם של המגעים הרצויים בין האנגלים ליהודים. למשל, כאשר, בעקבות יחס עוין של קהל יהודי לקבוצות אנגליות, אסר עליהן הנציב העליון צ'נסלור, ב-1930, לקיים מפגשים עם הקבוצות היהודיות, התעוררה מחאה עזה בקרב פעילי הכדורגל היהודים. הם ראו בה "פקודה מעליבה והפוגעת קשה בנו במובן הלאומי והספורטיבי"¹⁸⁵. קולונל פרדריק קיש, שהיה נשיא כבוד של מכבי ישראל וראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, גויס למחאה והצהיר בפניותיו לנציב העליון, כי הפעילים "רואים באנגלים את מדריכיהם בשדה הספורט" וכן ביקש לחדש את "יחסי הידידות בין האנגלים והיהודים"¹⁸⁶. עיתונות הספורט ייחסה לנתק הזה את הירידה ביכולתן של הקבוצות היהודיות "הנמשכת מאז נאסר על

¹⁸³ 'ההתחרות בכדור רגל', דואר היום, 3.3.1920, 4.

¹⁸⁴ לוי, צ, 'הגביע העברי לכדור רגל', דואר היום, 11.5.1923, 3.

¹⁸⁵ מכתב מישראל שוחט לפרידריך קיש, 21.1.1931, אצ"מ, 5/6909-4.S25.

¹⁸⁶ מכתב מפרידריך קיש, אצ"מ, 5/6909-5.S25.

הצבא להתחרות עם הפלוגות האזרחיות"¹⁸⁷. כאשר חזרו הקבוצות הבריטיות למעגל התחרויות, ב-1932, ברכו על כך העיתונים וציינו, כי "הקהל הספורטיבי בארץ קיבל בשמחה את הידיעה שהקבוצות הבריטיות נכנסות שוב להתאחדות הא"י לכדורגל"¹⁸⁸.

לכאורה, התחזקות זו של התרבות האנגלית בא"י יכולה היתה להשפיע גם על התפתחותו של הקולנוע. אולם בתרבות האנגלית מקומו של הקולנוע לא היה מבוסס – בוודאי לא כפי שהיה מקומו של הכדורגל. תעשיית הסרטים הבריטית היתה קטנה ולא משפיעה יחסית לאלו של ארה"ב, צרפת וגרמניה ולא היתה לה כל נוכחות בא"י. ואכן, בניגוד לכדורגל, לא ראינו כל סימן לכך שהקולנוע הושפע בצורה משמעותית עקב התקרבותה של התרבות האנגלית.

ההתבססות: "להרים את קרן הלאום"

השפעה משמעותית על הכדורגל היהודי בא"י, התרחשה עם חדירתן של פרקטיקות מארצות מרכז אירופה, ובראשן אוסטריה, שבהן היה הכדורגל מפותח למדי, אל תוך השדה המקומי. שחקנים יהודים מאוסטריה, גרמניה, הונגריה וצ'כוסלובקיה החלו להגיע לא"י כבר עם תחילת הכיבוש הבריטי. אחד מן הבולטים שבהם, שמעון "לומק" רטנר-לאומי, היגר לא"י מוינה ושיחק בקבוצות מכבי תל-אביב, הפועל תל-אביב, מכבי פתח-תקווה והפועל פתח-תקווה. בסוף שנות העשרים החל לאמן במכבי אבשלום פתח-תקווה, במקביל להיותו שחקן הקבוצה. הוא היה חבר בנבחרת פלשתינה הראשונה שגובשה לקראת משחק ידידות נגד נבחרת צבא בריטית בקהיר, ב-1930. בהמשך אימן את נבחרת פלשתינה במשחקי המוקדמות למונדיאל 1934 באיטליה, משחקים שבהם הובסה הנבחרת ע"י נבחרת מצרים, 7:1 בקהיר ו-4:1 בתל-אביב. לומק, שהיה שחקן בקבוצת הכוח וינה היהודית, הביא עימו מאירופה שיטות אימון חדשות וסגנון אימון קפדני יותר (למשל: שלושה אימונים בשבוע במקום אחד שהיה נהוג עד אז). מעברם של לומק ושל שחקנים נוספים מהכוח וינה לא"י סימן את תחילת המעבר של המוצר מאינטרפרנציה חלקית, שבה הוא עדיין לא מבוסס ונתמך בחלקו הגדול בידי סוכנים מתרבות המקור, לאינטרפרנציה מלאה, שבה הוא הופך לעצמאי מתרבות המקור ועובר לדפוס של יצור מקומי מלא. התהליך הזה לווה בדומיננטיות מרכז אירופית בכדורגל העברי שהלכה והתפתחה והגיעה לשיא לאחר ביקורה הראשון של קבוצת הכוח וינה בא"י ב-1924.

בספטמבר 1923, חודשים ספורים לפני ביקורה הראשון של קבוצת הכוח וינה בא"י, שהיה בינואר 1924, זכתה הקבוצה ליוקרה רבה, כאשר ניצחה את קבוצת המילואים של וסטהאם יונייטד מן הליגה הראשונה באנגליה ובכך היתה לקבוצה הראשונה מאירופה שניצחה קבוצה אנגלית על אדמת אנגליה. שנה לאחר מכן, בעונת 1924/25, זכתה הקבוצה באליפות אוסטריה. הכוח וינה שהוקמה ע"י פעילים וינאים ציוניים והורכבה על טהרת השחקנים היהודים, היתה, אם כן, שייכת לצמרת הגבוהה של הכדורגל האירופי. ביקורה בא"י עשה רושם עצום על יהודי הארץ ולבש צורה של חג לאומי. העיתונים העבריים דיווחו על כל צעד של הקבוצה, שהחלה את מסעה במצרים וכל ניצחון שלה הצטייר בהם כניצחון לעם היהודי כולו. לקראת הגעתה של הקבוצה לא"י כתב המשורר קדיש

¹⁸⁷ בניהו, מ., 'בספורט', דבר, 28.9.1931, 3.

¹⁸⁸ צ.ש., 'מדור הספורט', דואר-היום, 29.1.1932, 4.

יהודה סילמן את השיר "שא ראשך צעיר יהודי"¹⁸⁹. בתל-אביב זכתה הקבוצה לקבלת פנים רשמית בנוכחות אלפי אנשים ובהשתתפות מושל המחוז הבריטי קמפבל וראש העיר דיזנגוף, שאף הבטיח לקרוא רחוב בעיר על שם הקבוצה. בחיפה התארגנה קבלת פנים בנוכחות נציגי מכבי בעיר ונציגי המושל הבריטי. מאות אנשים הגיעו אל תחנת הרכבת בחיפה מכל רחבי הגליל ובכמה מן המפעלים אף הופסקה העבודה כדי לאפשר לפועלים להגיע אל קבלת הפנים. את הברכות העניק ד"ר ארתור בירם, מנהל ביה"ס הריאלי וחבר הנהלת מכבי בעיר¹⁹⁰. הקבוצה שיחקה בא"י שלושה משחקים – בתל-אביב נגד מכבי המקומית ובירושלים וחיפה נגד קבוצות בריטיות – וסיימה בשני ניצחונות ותוצאת תיקו בהתאמה¹⁹¹. השפעת ביקורה של קבוצת הכוח על התפתחות הכדורגל היהודי בא"י היתה כפולה: ראשית, ביקורה של הקבוצה בא"י עודד את פעילי הספורט להתמיד במאמצייהם והציב בפניהם מודל לחיקוי. שנית, הביקור עודד שחקנים מהכוח להגר אל א"י. בזכות היוקרה הרבה לה זכו ובזכות הידע בו החזיקו, השתלבו במהירות בקבוצות הקיימות כשחקנים ומאמנים. בין שחקני הכוח וינה שהיגרו לא"י לאחר ביקור הכוח בלטו אגון פולק, שהפך למאמן מכבי תל-אביב ונבחרת ישראל, ואלכסנדר נמש שהיה מאמן הפועל תל-אביב.

שלושת יוצאי הכוח הבולטים ביותר – לומק, פולק ונמש – הפכו לדמויות משפיעות בשדה הכדורגל בארץ. הם הביאו איתם את שיטות האימון והמשחק שאותן למדו בווינה ממאמנם הסקוטי, ביל האנטר (Hunter) וניסו, בהצלחה חלקית, לעצב את הכדורגל בא"י כענף ספורט רציני, נקי והוגן. בזיכרונותיו כתב פולק, כי הספורט בא"י טרם הגעתו "עמד על רמה נמוכה מאוד" וכי הנוער סבל מ"חסרון מוחלט של רוח הספורט". תפקידו, כתב, היה להעניק לשחקניו מן הידע שרכש "ואת השקפתי על הספורט".¹⁹² בין אבני היסוד לשיטת האימון שלו מנה פולק "משחק הוגן, התנהגות אדיבה ויחס של כבוד כלפי השופט"¹⁹³. העקרונות שביקש נמש להנחיל לשחקניו היו דומים, כאשר ביקש מהם לשמור על "אורח חיים הגייני-ספורטיבי" ולהפגין "שליטה עצמית גמורה", "עזרה הדדית" ו"התנהגות הוגנת"¹⁹⁴.

יוצאי הכוח שהגיעו לא"י עשו זאת כנראה לאחר שקיבלו הזמנות מן המועדונים המובילים – מכבי תל-אביב, הפועל תל-אביב ומכבי חיפה. היוקרה שזכו לה באוסטריה היתה רלוונטית גם בא"י וזיכתה אותם במעמד נוח מאוד עם הגירתם לשם. חלקם לפחות, ראו את תפקידם כמחנכים של ציבור הפעילים המקומי, במטרה לעצב את הכדורגל המקומי כהעתק מדויק ככל האפשר של המוצר כפי שהכירו אותו באוסטריה, שבעצמו אמור היה להיות דומה לגרסה האנגלית של המוצר. הגעתם של שחקנים – רובם המוחלט יהודים – ממרכז אירופה, איזור שבו היה הכדורגל מפותח מאוד, אל א"י לתקופות ממושכות והשתלבותם המיידית והעמוקה בשדה הכדורגל בה, ציינה את התקדמותו של המוצר לעבר אינטרפרנציה מלאה. אבן-זהר מגדיר אינטרפרנציה כגבולית ולא חד-משמעית כאשר הפריטים לא מיוצרים בתרבות היעד אלא מיובאים מתרבות המקור. אין ספק שכדורגל, כפרקטיקה

¹⁸⁹ פולק, אגון, חוויותיו והרפתקאותיו של שחקן כדורגל בחמש יבשות תבל באספקלריה אישית. נתניה: מכון וינגייט לחינוך גופני ולספורט; 1976, 45.

¹⁹⁰ 'חיפה', דואר-היום, 16.1.1924, 4.

¹⁹¹ שם, 46-47.

¹⁹² פולק, 82.

¹⁹³ שם, 86.

¹⁹⁴ נמש, א., 'כדורגל', דבר, 24.2.1936, 9.

של תרבות פנאי ואפילו כמוצר צריכה, "יוצר" בא"י עוד לפני הגעתם של המהגרים ממרכז אירופה, אך הגעתם של אלו אל האתר המקומי גרמה לשינויים מהותיים בדרכי המימוש שלו. הארגון של ענף הכדורגל בא"י, שהתבטא בעיקר בפעילותה של ההתאחדות לכדורגל, עבר בהדרגה לידיים יהודיות, כשהשליטה בו עברה מידיהם של הבריטים לידיהם של נציגי מכבי והפועל. דוגמה לכך ניתן לראות בשתי הנבחרות הרשמיות הראשונות של ארץ-ישראל בשנות השלושים; הראשונה, ב-1930, שמאמנה היה האנגלי פרסי ספיד (Speed), הורכבה משחקנים יהודים, בריטים וערבי אחד. השנייה, ב-1934, הורכבה, לעומת זאת, משחקנים יהודים בלבד ומאמנה היה המהגר היהודי מאוסטריה - לומק.

אחד הסימנים הבולטים להתבססותו של ענף הכדורגל בא"י באמצע שנות העשרים, היה התגבשותם של מדורי הספורט בעיתונות היומית. שלושת העיתונים העבריים הבולטים: דבר, הארץ ודואר היום החלו לפרסם מדורי ספורט באופן קבוע יחסית (פעם בשבוע או שבועיים). דואר היום היה הראשון לפרסם ידיעות בענייני ספורט, אשר רובן עסקו בכדורגל. בתחילת 1926 החל העיתון לפרסם מדור ספורט שבועי, לא חתום, בשם 'מדור הספורט'. שנה קודם לכן, החל להתפרסם בדבר מדור ספורט, בעריכת שמעון סאמט, תחת הכותרת 'בספורט'. מדור הספורט של הארץ נוסד ב-1928 בידי מאיר בניהו (שהיה חבר הפועל). בניהו עבר לדבר ב-1929 וייסד מאוחר יותר את עיתון הספורט של תנועת הפועלים – ספורט לעם. ראוי לציין, כי לעיתונים היתה אוריינטציה מפלגתית חזקה, כאשר דבר, עיתונה של ההסתדרות, היה מזוהה עם הפועל, דואר היום הימני עם מכבי ובית"ר וספורט הבוקר, שנוסד ב-1936, עם מכבי.

ישנו דמיון מסוים בין כותבי ביקורות הסרטים לאנשי מדורי הספורט, ובמקרה אחד יש אף זהות מוחלטת: שמעון סאמט כתב על ספורט בדבר, ולאחר שעבר להארץ יסד את מדור ביקורת הקולנוע שם. המקרה של סאמט מדגים את אופי העיתונות בא"י באותה תקופה כעיתונות של אינטלקטואלים בעלי השכלה רחבה, המסוגלים לכתוב על נושאים מגוונים (ראה עמ' 24). סאמט מייצג פרופיל של כתב ספורט ומבקר קולנוע כאחד. נכון, לעיתים קרובות היו מבקרי הקולנוע בעלי רקע בביקורת תיאטרון ולעיתים היו כותבי הספורט חברים באגודות הספורט, אך הרקע החברתי שלהם והשיקור המעמדי שלהם היו דומים.

מדורי הספורט לא עסקו רק בכדורגל, אלא גם באגרוף, בכדורסל, בשחייה ובאתלטיקה, אך ענף הכדורגל תפס את מרבית תשומת הלב של רוב הכותבים. כאמור, אחת האינדיקציות לקיומה של תרבות ספורט הגמונית בא"י והיותו של הכדורגל למרכיב מרכזי בתוכה מגיעה מן העיתונות. האזכורים לכדורגל בעיתונות היו מגוונים ועסקו בהיבטים רבים של המוצר; המחסור במגרשים, אדישות הקהל והממסד, היריבות בין האגודות, כדורגל לילדים, כדורגל לתעמולה ועוד כהנה וכהנה נושאים שונים שחרגו מן הדיווחים היבשים על תוצאות והרכבים. גם מבחינה כמותית, תפס הכדורגל את השטח הנרחב ביותר על עמודי הספורט של העיתונים הנפוצים. הנה, למשל, רשימת הנושאים שעליהם דיווח דואר היום ביום שישי מקרי ב-1925¹⁹⁵: חזרתם של שלושה מורים מהשתלמות בחינוך גופני בחו"ל, שתי קבוצות כדורגל מירושלים מתאחדות, בחירת הנהלת קבוצות הכדורגל

¹⁹⁵ ידיעות מעולם הספורט בא"י ובגולה, דואר-היום, 16.10.1925, 8.

הירושלמיות, הקמת מכבי טבריה, תחרות ספורט בחיפה; כדורגל וריצה, מסעה של קבוצת הכדורגל של מכבי תל-אביב בפולין, כולל דיווחים מפורטים של המשחקים וההרכבים. בסה"כ, תפס הכדורגל ביום זה יותר ממחצית הידיעות הספורטיביות. התבנית הזו חזרה על עצמה והלכה והתגברה עם השנים, כך שלעיתים קרובות היו מדורי הספורט של העיתונים מורכבים אך ורק מידיעות על כדורגל.

כפי שמבקרי הקולנוע ראו עצמם כאחראים לקידומו של קולנוע כמוצר איכותי, כך גם עורכי מדורי הספורט ראו עצמם לא כמדווחים בלבד אלא כשומרי הסף של תרבות ספורט ראויה, מכובדת והוגנת. הם קראו לגורמים השונים לתמוך בספורט; למוסדות הלאומיים – להגיש עזרה חומרית לאגודות, לאגודות – לפתח ענפי ספורט מגוונים והולמים את המטרות הלאומיות, לשחקנים ולמאמנים – לשמור על רוח ספורטיבית ולקהל – להגיע למגרשים ולעודד באופן ספורטיבי.

בניגוד למבקרי הקולנוע, שחשו ריחוק מן הקהל והביעו לעיתים בוז אל הסרטים שבהם צפו, כתבי הספורט חשו הזדהות רבה עם קבוצות הכדורגל ועם קהליהן, ותיאוריהם מן המגרשים נשאו פעמים רבות אופי מזדהה – גם עם הקבוצות ובעיקר עם הקהל. הם כתבו על רגשותיו של הקהל באופן אוהד מאוד, כאילו היו חלק בלתי-נפרד ממנו, בתיאורים כגון: "[הקהל] התפעל מזריזות העברים"¹⁹⁶, "תקוות הקהל נכזבה"¹⁹⁷ ו-"יופי המשחק הפליא את הקהל"¹⁹⁸. בניגוד למבקרי הקולנוע שהיו בבחינת צופים-משתתפים, כתבי הספורט תפסו את עצמם בו זמנית חלק מן הקהל וגם נפרדים ממנו. הם ראו במשחק הכדורגל חלק קריטי של התרבות העברית המקרב אותה לזו המערבית ולכן אהדו אותה באופן עמוק ובסיסי. הם גם חשו מקרוב במשיכתם של המוני גברים צעירים מכל שכבות האוכלוסייה אל יציעי המגרשים. הכותבים, שכפי שצינתי היו בעלי עושר תרבותי וסימלי רב בשדה התרבות הרלוונטי, כלומר בני האליטה המקומית, חלקו את יציעי הכדורגל (שהיו בדרך כלל, מורכבים מכמה ספסלי עץ או ארגזים) עם פועלים, סוחרים-צעירים וילדים. דיווחיהם כללו לא פעם ביקורת על התנהגותם של הקהל והשחקנים על המגרש. הם ביקרו את העדפתו של הקהל לעמוד במגרשים במקום לקנות כרטיסי ישיבה בשני גרוש¹⁹⁹, את התנהגותו "אל השופט ואל המשחקים האורחים" שאינה תמיד עומדת "על הגובה"²⁰⁰ ובאופן כללי הסבירו לקהל, כי עליו "לשלוט ברוחו... ולא להפליט קריאות מעליבות"²⁰¹.

העיתונאים, אם כן, מתייחסים אל הקהל באופן קבוע ונוקטים שתי צורות התייחסות מקבילות; מחד גיסא, הם מפגינים עימו הזדהות ומאידך גיסא מנסים "לחנך" אותו. הגישה הכפולה הזו אל הקהל מציננת את מקומו המרכזי של הכדורגל בעיני הכותבים, שהם כאמור קבוצה חשובה בשדה, קבוצה המחזיקה בהון סימלי ותרבותי רב (אך הון כלכלי מועט) וכמו כן מעידה על השימוש במוצר הזה לצרכים חברתיים של בני הקבוצה, כלומר, לביטוי ההיבדלות שלהם מקבוצות אחרות; פועלים ובני המעמד הנמוך מאוד בתוך הערים והמושבות הגדולות (שלא יכולים, למשל, לשלם את שני הגרוש עבור כרטיס ישיבה במגרש).

¹⁹⁶ 'הספורט ביפו', דואר-היום, 10.2.1921, 3.

¹⁹⁷ א.ר., 'הספורט בארצנו', דואר-היום, 29.6.1923, 8.

¹⁹⁸ סאמט, ש., 'בספורט', דבר, 13.2.1930, 3.

¹⁹⁹ רבינזון, א., 'משחק הכדורגל בפתח-תקווה', דואר-היום, 1/12/1922, 4.

²⁰⁰ 'משחקי הבכורה', דואר-היום, 24/8/1923, 7.

²⁰¹ בניהו, מ., 'בספורט', דבר, 25.1.1932, 3.

קבוצת סוכנים שביטאה התנגדות עקרונית נגד הכדורגל ונגד המסומנים שלו - תרבות פנאי קלילה ומערביות – היתה מורכבת מסופרים, מורים ואפילו אנשי ספורט, אשר כתבו מאמרים ארוכים בגנותו של הכדורגל כשלעצמו. כאשר הגיעה קבוצת הכוח וינה לא"י, ב-1924, דווקא החגיגות סביב בואה הביאו לביקורת קשה על מקומו של הכדורגל בפרט והספורט בכלל בתוך התרבות העברית. עיקריה של הביקורת הופנו כנגד האנשים המשתתפים במשחקים, הערכים שהוא מייצג ובעיקר השפעתו השלילית על סיכויי ההצלחה של יצירתה של תרבות יהודית מקורית בא"י.

הסופר משה סמילנסקי, אף שהודה, כי הוא "חסיד השרירים החזקים והרגליים הממהרות לרוץ", ביקש לא לשכוח את "כישרון העבודה והיצירה" ולא "לעשות את ה'פוט-בול' ל'עגל' ולהשתחוות לו". הכדורגל שהפך ל"אליל הדור הצעיר" היה בעיניו "עבודה זרה" הבאה על חשבון "תורה ועבודה". הספורט, הוא טען, לא הקים "עובדים חרוצים ואוהבי עבודה" ו"אף לא החיילים הטובים קמים מתוך אנשי ה'ספורט' המושבעים":

"כמדומני שגם המכבים, בלי מרכאות, לא היו אנשי ספורט, והקנאים לא ידעו את תורת "כדור-הרגל". הם היו אנשי המחרשה, עובדי האדמה... לא. כדור הרגל לא ייתן לנו את הגאולה. לא את הגוף הבריא ולא את הנפש הבריא. הדבר היחידי שכבר נתן לנו זהו חיקוי, חיקוי ללא טעם וללא כבוד... לא, ואלף פעמים לא. אין זו עבודתנו. זוהי עבודה זרה. כשיצרו אבותינו את ספר הספרים והפכו את ארצם לארץ זבת חלב ודבש לא ידעו את כדור הרגל."²⁰²

בולטת מאוד בכתיבתו של סמילנסקי האופוזיציה שהוא מציב למערב ולתרבות המערבית. כותרת המאמר שלו 'עבודה זרה' מציגה את העמדה הזו באופן ברור. כמו כן בולטת היכרותו עם יסודות השיח על הספורט בא"י. הוא אינו כופר בצורך הלאומי בנפש בריאה ובגוף בריא אלא, דווקא מתוך ההסכמה הבסיסית הזו, הוא חותר תחת התאמתו הספציפית של הכדורגל למימוש העיקרון הזה. הקדשתו של המאמר באופן מלא לכדורגל מעידה גם היא על עוצמתו של הכדורגל בשדה התרבות, עוצמה שבה חש היטב סמילנסקי, כאמור, בעקבות מה שהוא מזהה כשיא בהתפשטותו בא"י.

בסגנון דומה כתב גם הד"ר אליעזר ריגר, מורה בגימנסיה העברית בתל-אביב, שהביע מחאה על ההגזמה בקבלת הפנים שהפכה "את בוא 'הכוח' למדרגת מאורע לאומי בתולדות הישוב העברי בארץ-ישראל". הספורט זוכה, לדעתו, לחשיבות רבה מכפי שראוי ולתשומת לב מופרזת. הוא אף מביא מדבריו של אוסוואלד שפנגלר (Spengler), בספרו *שקיעת המערב*:

"אחד הסימנים המובהקים לשקיעת המערב הוא, לדעתו, הרדיפה הסמויה של הקהל אחרי קרקוס, משחקים וספורטים; כך היה ברומא הקיסרית וכך גם היום באירופה..."²⁰³

מהותו של הכדורגל כתחרות בין שני צדדים היתה לצנינים בעיני רבים מבני האליטה הישובית, "כי עצם ההתפלגות של קהל הרואים לשני מחנות יש בו כבר מן האיבה הגלויה"²⁰⁴. הדגשת הצד

²⁰² סמילנסקי, מ., 'עבודה זרה', *הארץ*, 10.1.1924.

²⁰³ ריגר, א., 'העיריה והכוח', *הארץ*, 9.1.1924.

²⁰⁴ י.ב., 'על התרבות שב"תרבות הגוף"', *דבר*, 25.5.1932, 4.

התחרותי של המשחק מנוגדת, עפ"י התפיסה הזו, לתרבות גופנית אמיתית. למעשה, ממשיכה הטענה, משחקי הכדורגל מטפחים "אינסטינקטים פראיים אשר הם חבויים באדם, מגרים את רגש הנצחנות וההתעללות על הזולת וכו' וכו'" ²⁰⁵. במיוחד אמורים הדברים בנוער הגודש את המגרשים, אשר "כל עניין פומבי בחיי העיר או הכפר משמש גורם גדול בגיבוש השקפותיו ויחסיו החברתיים". הדגשת הצד הזה של המשחק ו"השיסוי הפראי של קהל המסתכלים" זה בזה מנוגדים כליל ל"תיאוריה המזויפת של הג'נטלמניות הספורטיבית, כביכול, שכ"כ מדברים עליה".

תפקידה החשוב של העיתונות ביישוב, עולה מדבריהם של אנשי הקבוצה השמרנית בתוך האליטה הישובית, אשר ראו את תפקידה כ"יוצרת את דעת הקהל ומתווה את הדרך לסדרי החברה" ולפיכך קראו לה "להתריע על תקלה זו שאנו בעצם ידינו יוצרים ומטפחים" ²⁰⁶.

כמה שנים מאוחר יותר, הביע יצחק רבינוביץ', ממיסדי מכבי ברוסיה, התנגדות ללהיטותו של הנוער אחר הכדורגל:

"הנזק שבספורט הפוטבולי, ביחוד לגוף שלא התפתח לגמרי, גלוי ומפורסם. לא לחינם לוחמות כל הארצות, המפותחות בתנועתן הספורטיבית, נגד להיטותו של הנוער אחר הפוטבול, זה המשחק הלהוט, הבלתי תרבותי, שהוא כולו התחרותי ומשפיע לרעה על בריאות הלב של הספורטאי הצעיר." ²⁰⁷

פעילי ספורט רבים, ביקשו להעדיף מקצועות ספורט אחרים, במיוחד מתחום האתלטיקה הקלה, על פני הכדורגל. עפ"י הדעה הזו "האתלט הוא מפותח יותר בגופו ובעל משמעת ע"פ רוב יותר מאשר משחק כדור הרגל" ²⁰⁸. הם טענו כי בניגוד לאתלטיקה, משחק הכדורגל "גורם לעיתים קרובות מאוד לתוצאות בלתי רצויות כגון: ריב בין המתחרים או המשחקים, פצועים, הקהל מתערב וכו' וכו'".

אינטלקטואלים של תנועת הפועלים קראו להוציא את הכדורגל מתוך "תנועת הספורט של הפועלים":

"אחד מענפי הספורט המטופחים בחיבה יתרה בתוך הספורט הבורגני, הוא משחק כדור הרגל, בגלל סגולות ההתחרות שלו. אולם, לדאבונו, אנו רואים כי בארץ ישראל מצא לו המשחק הזה מקום גם בראש ספורט הפועלים... והלא ידוע שמשחק זה אין לו משום תועלת לאדם העובד... המותר לנו להסחף עם הזרם ולהתפשר עם המשחק הזה באשר הוא היום הפסיכזה של ההמון?" ²⁰⁹

נראה כי הדברים הללו ביטאו ניסיון להיבדלות של אלו שמיצבו עצמם מחוץ למעגל הצרכנים של הכדורגל. הם כמובן ביטאו היבדלות מההמון שהשתתף במשחק אך גם מהאליטות שתמכו בו. אך ההתנגדות היסודית והעקרונית מבטאת גם תחרות על הגמוניה בין קבוצות בתוך האליטה של הישוב היהודי. קבוצת המתנגדים העקרוניים לכדורגל מייצגת אליטה שמרנית, אשר ראתה בכדורגל וביצר

²⁰⁵ שם.

²⁰⁶ שם.

²⁰⁷ רבינוביץ', י., 'גם זה צריך תיקון', הארץ, 31.7.1929.

²⁰⁸ יגנס, א., 'בארצנו', דואר-היום, 29.5.1931, 5.

²⁰⁹ לב, מ., 'בספורט', דבר, 10.4.1930, 3.

התחרותיות שמאפיין אותו, מכשיר, כפי שאכן היה, לשילובן של אוכלוסיות גדולות בתוך הפרויקט הציוני, אוכלוסיות שאליהן השתייכו אנשים, שלא היו דווקא "עובדים חרוצים ואוהבי עבודה", אוכלוסיות שמהן נרתעו אנשי האליטה השמרנית. האנשים הללו, בני המעמד הנמוך והנמוך מאוד, שלא היו בעלי אידיאולוגיה פוליטית חזקה ומילאו בעיקר את הערים הגדולות, מצאו במגרשי הכדורגל אתר לפורקן פיסי ורגשי.

מול אותה ההתנגדות של האליטה השמרנית, ניצבו מוסדות חדשים, למשל ההסתדרות, שביקשו לצבור כוח פוליטי, וניסו באמצעות החסות שהעניקו למעצבי המוצר, למשוך אליהם את אהדתן של אותן אוכלוסיות. קאופמן ופטרסון, אשר ניסו למצוא הסברים לכך שספורט הקריקט לא הפך ל"תרבות ספורט הגמונית" בארה"ב ובקנדה, טוענים כי במדינות אלו היתה לאליטות מוטיבציה להשאיר את הספורט הזה נחלתם של המעמדות הגבוהים בלבד וקובעים, כי "גישתן המדירה של האליטות האמריקניות לקריקט הובילה לירידת תפוצתו בקרב האוכלוסייה הכללית"²¹⁰. במקומות שבהם כן הפך הקריקט ל"תרבות ספורט הגמונית", למשל בהודו, התאים הקריקט לגישתן של האליטות, אשר עודדו את המעמדות הנמוכים להשתתף בו. כפי שראינו, בא"י היתה גישתן של האליטות דומה לגישתן של האליטות בהודו כלפי קריקט – בשני המקרים היה לאליטות אינטרס לעודד את המשחק בקרב כלל האוכלוסייה. הטענה כי יחסן של אליטות מקומיות למוצר תרבותי רלוונטי להתקבלותו בקרב כלל האוכלוסייה אינה מפתיעה, אך במקרה של הכדורגל בא"י, אנו רואים גם כי האליטה איננה מתנהגת כמקשה אחת ובתוכה ישנן קבוצה "רפורמיסטית" יותר, המיוצגת, למשל, ע"י אנשים כדוד בן-גוריון, אשר מעוניינת לקבל פריטים חדשים לתוך שדה התרבות (ולצבור כוח תוך כדי כך) וקבוצה "שמרנית" יותר, אשר מיוצגת ע"י אנשים כמשה סמילנסקי, ומנסה לעצב את התרבות בכיוונים אחרים תוך שהיא דוחה חידושים אשר נראים לה כמאיימים עליה ועל ערכיה. כמובן, פיצול דומה – בין שמרנים לבין מאמצי חידושים – ראינו גם בדיון על הקולנוע שבו היו אנשי חינוך שראו בקולנוע "שטן משחית" לעומת אנשי המגזר הפרטי שתמכו בקולנוע וביקשו לשנותו ולהתאימו לצרכי החברה. אין חפיפה בין הקבוצות; דוד בן-גוריון שתמך בכדורגל (כפועל יוצא מתמיכתו באגודת הפועל), לא ראה בקולנוע כלי משמעותי. מאיר דיזנגוף שתמך בקולנוע לא נתן תמיכה דומה לכדורגל. כלומר, האליטה היהודית בא"י היתה מפוצלת ביחסה לקולנוע ומפוצלת ביחסה לכדורגל – אך הפיצול לא עבר לאורך אותו קו ומכאן שהשיקולים בעיצוב היחס אל המוצר שונים בשני המקרים. נדמה כי "התומכים" בכדורגל עשו זאת בשל האופי הלאומי-פטריוטי שלו ו"התומכים" בקולנוע עשו זאת בשל האופי הקוסמופוליטי שלו ויכולתו "לחבר" את א"י עם המערב.

בניגוד לקולנוע שלא הוצג בשבת, משחקי הכדורגל המאורגנים שוחקו כמעט תמיד בשבת מן הסיבה הפשוטה שהשחקנים והקהל – רובם המוחלט בני המעמדות הנמוכים – יכולים היו להתפנות לפעילות הזו רק ביום המנוחה שלהם. כזכור, המשחק הראשון שזכה לדיווח בעיתונות התקיים בראשון-לציון ב-1912 בשבת וזיכה את משתתפיו וצופיו ב"עונג שבת"²¹¹. הדיון הציבורי בקיומם של משחקים בשבת יכול ללמד על מעמדו ותפקידו של הכדורגל בישוב.

²¹⁰ Kaufman & Patterson, 99.

²¹¹ החירות, 12.6.1912.

אגודות הספורט, שכדי לזכות בהכנסה כלשהי מן המשחקים חייבות היו לקיימם בשבת, הכירו במעמדה של השבת, כאשר הדבר ענה על הצורך הכלכלי שלהן. הן אף דאגו לציין זאת כאשר הדבר יכול היה להעניק להן רווחים של הון סימלי. למשל, כאשר יצאה קבוצת מכבי הגיבור חיפה למסע המשחקים בארה"ב היא הצהירה, כי היא "ממאנת לערוך התחרויות כדורגל בשבתות"²¹². כמובן, בארה"ב לא היה כל טעם לשחק בשבת, אלא ביום ראשון - יום המנוחה האמריקני - אך ההצהרה המפורשת על אי קיום משחקים בשבת נועדה להפחית מן הביקורת שהמסע זכה לו בישוב (בשל שיתוף שחקנים יהודים שאך זה הגיעו מאירופה, לא דיברו עברית ונחשדו ב"מקצוענות"), להדגיש את אופיו הלאומי של המסע ולמשוך אל המשחקים את הקהל היהודי האמריקני. לא ברור אם פרסום ההחלטה הזו בעיתונות האמריקנית זכה להד בקרב יהודי ארה"ב ולא ברור אם הדבר תרם לנוכחות יהודית גדולה יותר במגרשים, אך *דואר היום*, שתמך במסע לארה"ב, דיווח כי "החלטתה זו של קבוצת המכבי מצאה כנראה הד רב בלבות היהודים האמריקנים לא-האדוקים, והאדהה אליה הולכת וגדלה"²¹³.

הפגנות חרדים נגד משחקים בשבת בירושלים היו כבר ב-1926²¹⁴, אך הן לא השפיעו על הפרקטיקות שלו בשטח. ב-1931 שב והתלקח הויכוח על משחקי הכדורגל בשבת וראשי העדה החרדית, הלא-ציונית, החלו לעודד הפגנות אלימות יותר כנגד "משחקי כדור רגל הובעטים בקדושת השבת"²¹⁵. ההפגנות עוררו פולמוס ציבורי רחב. החרדים האשימו את הציונים באפיקורסות וצינו כי מכבי היא "סמל הלאומיות והציוניות".

שאלת המשחקים בשבת העסיקה גם את הרבנים הראשיים ואת אנשי הציונות הדתית במוסדות הישוב אשר הפנו את השאלה אל הוועד הלאומי. זה מינה ועדה שתפקידה היה לנהל מו"מ עם אגודות הספורט כדי להגיע לפיתרון שיהיה מקובל על כל הצדדים. אנשי "המזרחי" בוועד הלאומי התנגדו לכל פתרון, שיאפשר קיומם של משחקים בשבת, אך לבסוף הוסכם בין הוועד הלאומי והאגודות, בניגוד לדעת חברי "המזרחי" וכמובן בניגוד לדעת הקהילה החרדית בירושלים, "לערוך את ההתחרויות בשבת, אבל לאחוז בכל האמצעים למנוע חילול שבת בתוך המגרש ובסביבתו"²¹⁶ כשהכוונה היא לאי מכירת כרטיסים במגרש עצמו, הימנעות מהגעה למגרש במכוניות והימנעות מעישון במגרש. קשה להאמין שהאגודות הצליחו לאכוף את יישום ההסכם בפועל, אך מכל מקום הוא לא היה מקובל על החרדים אשר המשיכו להפגין במגרשים בירושלים כנגד התעללות "הפריצים הללו, בהסכמת מנהיגיהם, ברגשי הדת והתורה"²¹⁷.

הסכסוך בין אגודות הספורט לחרדים חרג מגבולות המרחב הציבורי היהודי. אנשי אגודת ישראל החרדית הצליחו לשכנע את הממשלה שלא לאפשר משחקים בין קבוצות בריטיות לקבוצות יהודיות בשבת בתוך ירושלים. במקרה אחד ביטלה קבוצה ארמנית את השתתפותה במשחק נגד קבוצת *חשמונאי* ירושלים, לאחר שהפטריארך הארמני נענה לבקשתו של ראש העדה החרדית בירושלים,

²¹² 'מחיי הגולה', *דואר-היום*, 30.6.1927, 2.

²¹³ שם.

²¹⁴ 'ירושלים יום יום', *דואר-היום*, 3.10.1926, 4.

²¹⁵ 'דאר, מה מיום?', *דואר-היום*, 5.6.1931, 2.

²¹⁶ 'הודעת הוועד הלאומי בקשר עם הפסקת משחקי כדורגל בשבת', *דואר-היום*, 25.6.1931, 4.

²¹⁷ 'אבשלום מכה את חשמונאי במשחק השבתי אתמול', *דואר-היום*, 28.6.1931, 1.

הרב זוננפלד²¹⁸. אף העיתונות המצרית התייחסה לנושא; לפני משחקה של קבוצה ממצרים בירושלים, פורסמה במדור הספורט של אל-אהראם (Al-Ahram) רשימה המזהירה שחקנים מצרים מלנסוע לירושלים בנימוק, כי הם עלולים לסכן את חייהם לנוכח הסכסוך האלים על המשחקים בשבת. העיתון המצרי אף ביקש להזכיר לחרדים "שהדת אינה צריכה ללחוץ על חופש הפרט"²¹⁹.

האליטה היישובית נמנעה ככלל מלהתבטא בנושא הרגיש הזה. מעמדה של הדת, או ליתר דיוק ה"מסורת" היהודית, בתוך הישוב, במיוחד בקרב אנשי "המחנה האזרחי" החילוני היה של רכיב תרבותי שיש לשמרו מסיבות אידיאולוגיות ופוליטיות²²⁰. הגישה השלטת היתה שיש להגיע לפשרה עם החרדים כדי לקיים את משחקי הכדורגל תוך הימנעות מעימות. ברוח זו כתב יששכר בר-דורא, חסיד לשעבר, בדואר היום רשימה, שמתחה ביקורת קלה על אגודות הספורט על התעקשותן לשחק בשבת דווקא: "יכול אני להיות חופשי קיצוני וכופר בכל, אבל אני מחויב [ההדגשה במקור] להתייחס בכבוד לאמונתו של השני, אפילו אם הלז עטף אמונה זו בכמה וכמה לבושים תפלים – לדעתי"²²¹. ואולם, רוב הביקורת שלו הופנתה נגד הרבנים החרדים על "קנאותם הנפרזה" ועל חוסר הבנתם, כי "האפיקורסות לשמה עברה מן העולם מזמן רב": "אסור היה להם להחרדים להתקהל ולהפריע במעשים [ההדגשה במקור] ולהביא את הדברים לידי חילול השם".

מאבקם של החרדים חשף גם ביקורת מתוך האליטה היישובית עצמה כנגד הפרקטיקה המתהווה של משחקי הכדורגל. חלק ציינו, כי "חילול השבת...ע"י משחקי כדור רגל, מצער את ליבם של חוגים ציוניים לא פחות מאשר חוגים אחרים של הישוב. לא רק הנאמנים לדת שבקרוב הציונים, אלא גם המשכילים שאינם זהירים בדקדוקי מצוות מגנים את ההפקרות הזאת שפשטה בקרבנו"²²². מאיר בניהו, עורך מדור הספורט של דבר, הבהיר כי "ההפקרות" קשורה ב"תחרויות הראווה הפומביות, המבוססות על מקח וממכר, על כרטיסי כניסה"²²³ ויצא נגד מה שראה כ"עריכת ההתחרויות לשם פרנסה, כביכול, לקלובים". הכדורגל הפך בעיניו "פרה הולנדית לאגודות", אשר הפכו אותו למקור ההכנסה העיקרי שלהן. העיסוק הגובר במקח וממכר וה"תגרנות שפשתה במגרשי ההתחרות בשבת" היו בעיניו לסממנים למסחורו של הכדורגל ולהסתתו מן "הכיוון הראוי".

עם התפתחות הפרקטיקה והתרחבות תפוצתה וקהליה, הפכו אירועי אלימות במשחקי כדורגל ליותר ויותר שכיחים. על אף הניסיון לעצב את הכדורגל כשלעצמו וגם במסגרת הכוללת יותר של תרבות הספורט, כמוצר "ג'נטלמני" המפתח באדם תכונות רצויות של חברות, סולידריות, משמעת והגינות, בשטח היה, בדרך כלל, המצב שונה. תקריות אלימות היו נפוצות למדי וכללו לעיתים את הקהל, את השחקנים ואף את הסדרנים והשופטים, אשר בחלק מן המקרים, הגיעו משורות הקבוצה המארחת את המשחק. מחוץ לנוחות הלוגיסטית שבמינוי שופט מאחת הקבוצות, התפיסה של המשחק כאירוע ספורט סטרילי וטהור, שבו אין חשיבות למנצחים ולמנוצחים, תפיסה שהונחלה מלמעלה, ייתרה את

²¹⁸ 'נגד כדורגל בשבת', דבר, 7.6.1931, 4.

²¹⁹ 'כדור הרגל בשבת - מטעמים ל"אהרם"', דבר, 2.7.1931, 1.

²²⁰ ריינהרץ, יהודה. "העימות בין ציונות ומסורתיות לפני מלחמת העולם הראשונה" עיונים בתקומת ישראל 3 (1993): 379-366.

²²¹ בר-דורא, 'בעניין "החרפה הירושלמית"', דואר היום, 11.6.1931, 2.

²²² 'דאר, מה מיום?', דואר-היום, 5.6.1931, 2.

²²³ בניהו, מ. 'לשאלת כדור הרגל בשבת', דבר, 27.1.1931, 3.

הצורך בשופט "ניטראלי". לפי גישה זו, אם המשחק משוחק רק לשם הנאה, במיוחד בין קבוצות מאותה אגודה, למשל, הפועל, אז הניצחון הוא כמעט חסר חשיבות והניטרליות של השופט פוחתת בחשיבותה.

דוגמאות לאירועים אלימים במשחקי כדורגל מן התקופה האמורה, יש למכביר והן מצויות בעיקר בדיווחי העיתונות ובפרוטוקולים של ישיבות ועדות המשמעת של ההתאחדות ושל האגודות. ראוי לציין, כי בניגוד למה שניתן אולי לחשוב, האלימות לא התרחשה רק במשחקים בין קבוצות מאגודות שונות, אלא גם במשחקים בין קבוצות מאותה האגודה.

העיתון דבר מספר על משחק בין בלפור תל-אביב ובין מכבי פתח-תקווה, אשר נגמר "במריבה ובמכות". שחקני בלפור התלוננו, כי שחקני פתח-תקווה "התנפלו עליהם והכו אותם על שדה המשחק וכן גם הושלכו עליהם אבנים"²²⁴. בחיפה, היחסים הקשים בין מכבי להפועל המקומיות, שנים ספורות לאחר יסוד אגודת הפועל בעיר, הביאה לאירועים אלימים במשחקים בין שתי הקבוצות. באחד מהם, הובהלה המשטרה להשליט סדר, עצרה 20 אנשים ושוער מכבי הובהל לבית החולים "במצב אנושי"²²⁵.

בתלונה שנשלחה מקבוצת הפועל נתניה אל מרכז הפועל בתל-אביב, כתבו ראשי הפועל נתניה, כי במשחק בין שתי הקבוצות "התנהגותה של קבוצת חדרה... היתה מחפירה". התיאור, החד צדדי מטבעו, מצטייר כאירוע אלימות המוני, כאשר "שחקני הקבוצה הכו את חברי קבוצתנו וקראו גם לעזרת הקהל, שגם הוא לא טמן ידו בצלחת, מטעמים לוקל-פטריוטיים. שבעה מחברינו נפצעו. השופט בכבודו ובעצמו הרביץ לאחד מחברינו ופצעהו בפניו באופן רציני"²²⁶. תלונה דומה, של הפועל ירושלים, מתארת את "ההתנפלות שערכו באמצע המשחק" שחקני הפועל ראשון-לציון על שחקני הקבוצה האורחת מירושלים: "אחד משחקני קבוצת ראשון התנפל על שחקן קבוצתנו והפילו ארצה והחזיקו בגרונו. באותו הרגע החלו כמעט כל שחקני ראשון לתקוף את שחקנינו ולא חסרו מכות קשות. אחרי שכמה משחקנינו נפצעו פצעים די קשים, רדפו אחרינו..."²²⁷.

לעיתים, יחסים "היסטוריים" רעים בין שתי קבוצות, גרמו לפגיעות חוזרות ונשנות במשחקים ביניהן. כך, למשל, בשנות השלושים המאוחרות, התפתח סכסוך בין הפועל תל-אביב להפועל חיפה על רקע מחלוקות על חלוקת כספים ממשחקי ידידות עם קבוצות מחו"ל. במשחק ששוחק בחיפה, התפחה מהומה אשר התחילה, לפי עדותם של אנשי תל-אביב בסירובם של אנשי חיפה להגיש להם גזוז בזמן ההפסקה במשחק²²⁸. "איפה מידת הכנסת האורחים" שאל החבר סירקין מתל-אביב בדיון בועדת המשמעת. החבר פרידמן מחיפה ענה, כי הם הכינו לימונדה וכי אין זו אשמתם כי "ישנם חברי תל-אביב שלא שותים לימון אלא גזוז". האווירה הוסיפה להיות מתוחה. אחרי המשחק, לפי עדותו של החבר יוסף וייסברג: "רץ כהן להכות את פוקס, שאלתי את כהן מה הוא עושה? קיבלתי ממנו מכה במקום לא נעים וסטירת לחי מסדרן במקום. כהן היכה את פוקס. מליקה קיבל מכה בפנים... מתפלא

²²⁴ 'תל-אביב', דבר, 8.12.1925, 3.

²²⁵ 'שערוריה ומאסרים בשעת התחרות', דואר-היום, 9.8.1927, 4.

²²⁶ מכתב ממועצת פועלי נתניה אל מרכז הפועל, 14.5.1945, ארכיון לבון, IV-244-7597.

²²⁷ מכתב ממועצת פועלי נתניה אל מרכז הפועל, 28.11.1945, שם.

²²⁸ ישיבת הבירור בקשר עם תחרות חיפה – ת"א, מאי 1938, ארכיון לבון, IV-244-540.

שפוקס מחיפה היכה את פוקס מתל-אביב" ועל המתיחות הקבועה בין שתי הקבוצות, הוסיף: "תמיד הינך נוסע ברגש רע לחיפה".

הנהלות האגודות, הכירו היטב את המצב בתחרויות הכדורגל. ועדת המשמעת של ההתאחדות לכדורגל היתה "עמוסה עבודה"²²⁹. חבר הוועדה מטעם הפועל, בלומרוזן, תיאר את המצב: "המשחקים פרוצים והגיע לידי כך שמביאים קבוצות שלמות לשיבות". הוועדה אף הזהירה את כל קבוצות הכדורגל, כי תטיל "את העונשים הכי חמורים על האגודות הביתיות שלא תשמורנה על הוראות הנהלת ההתאחדות בעניין סדרנים וסידורים במגרשיהן". היא הוסיפה והתריעה, כי "נגע זה של הכאות ומריבות במגרשים, הממיט קלון על ספורט הכדורגל בפרט ועל הספורט בכלל, יבוער בכל חומר הדין"²³⁰. ועדת הכדורגל המרכזית של הפועל, גם היא, קיימה דיונים מיוחדים בנושא "עקב ריבוי הקטטות במשחקי הכדורגל"²³¹.

כבר ב-1936 התריעו העיתונים על "המסורת הפראית של הכדורגל בארץ"²³². כתבי הספורט יצאו נגד "המקרים המדאיבים"²³³ של אלימות במגרשים וציינו בצער, כי "רוב המשחקים נגמרים בקטטות". הם ציינו גם את ההשפעה השלילית של האלימות על הקהל, "המחליט תמיד לא לבקר יותר את המגרש"²³⁴. נוסף להרחקת הקהל, חשש נוסף שביטאו כתבי הספורט, שהכירו היטב את הנפשות הפועלות, היה מפציעות חמורות כתוצאה מאלימות במגרשים, עד כדי קריאה לבטל את המשחקים כליל: "אם זה גם ספורט נותר נא עליו... אין אנו מעוניינים בריבוי אינוולידים כתוצאה מן הספורט. רבים נעשו בעלי מומים במשחקי הכדורגל"²³⁵. כתבי הספורט הפנו לעיתים קרובות אצבע מאשימה אל ההתאחדות לכדורגל (כלומר אל אגודות הספורט – מכבי והפועל) ודרשו ממנה להעניש את הפעילים שסרחו: "ההתאחדות צריכה לשלוט על המצב ואנו מקווים שהפעם תמלא את החוב המוטל עליה."²³⁶

בספורט לעם, כתב כנראה מאיר בניהו, העורך, בעקבות תגרה קשה בין השחקנים במשחק צדקה בין שתי הקבוצות היהודיות הבולטות - מכבי והפועל תל-אביב - רשימה שביטאה "אוש רב מן האלימות הפושה במגרשים והטילה את האחריות הפעם לפתחו של שופט המשחק:

"לכתוב ביקורת על המשחק בין שני ה"איתנים" שלנו שהתנדבו להפגין את כישרונם ויכולתם לטובת דבר שבצדקה? לא! זו לא היתה תחרות ספורטיבית, אלא תגרה מכוערת, שאחראים לה, קודם כל, השופט מרכוס, שתמיד הוא יודע לרסן את המתפרצים והפעם נהג ברישול והרבה דברים נעלמו ממנו שלא כדין.

דומה, הפעם חובה לומר בפירוש שאחדים משחקני שתי הקבוצות אינם ראויים לעמוד במקום ספורטאים, לא מבחינת התרבות ולא מבחינת השליטה בעצבים, שהיא חובתו של כל

²²⁹ ישיבת מזכירות הפועל, ארכיון לבון, IV-244-668.

²³⁰ ועדת המשמעת של ההתאחדות, פרוטוקול 40/1, 9.1.1940, ארכיון לבון, IV-250-345.

²³¹ ישיבת המזכירות, 4.5.1941, ארכיון לבון, IV-244-668.

²³² שלמה, 'כדורגל', דבר, 30.3.1936, 13.

²³³ ש.צ., 'בספורט', דואר-היום, 3.6.1929, 3.

²³⁴ שם.

²³⁵ ש.צ., 'מדור הספורט', דואר-היום, 21.4.1933, 5.

²³⁶ שם.

ספורטאי.

...ומה ראינו? שערוריה המטילה כתם לא על הספורט העברי בלבד אלא על כולנו... יישפטו וייענשו מיד כל האחראים להבאשת ריחו של הספורט בעיני הספורטאים והקהל הזר שבא לחזות בתחרות ידידותית וראה התפרצות מבישה של חמומי מוח.²³⁷

אלימות במגרשי הכדורגל לא היתה כמובן תופעה מקומית בלבד. גם באירופה ובארה"ב נפגעו שחקנים וצופים במהלך משחקים. דבר מדווח לנו, למשל, כי במשחק של הכוח וינה נגד קבוצת "אחד עשר הלבנים" התפתחה תגרה בקרב הקהל, אשר הסתיימה בשמונה פצועים קשה ובשנים-עשר עצורים.²³⁸ בארה"ב, שבה היה משחק הכדורגל מקור פרנסה עיקרי לשחקנים ובמשחקים הודגש הצד הבידורי והתחרותי על פני הצד הספורטיבי, נהרגו 44 שחקנים על המגרשים בשנת 1932.²³⁹

ניתן לומר, כי הניסיון לעצב את דימויו של הכדורגל כמוצר בעל מאפיינים נאצלים המטפחים תכונות נעלות בקרב העוסקים בו, הצליח למרות הפער בין הדימוי הזה לבין הפרקטיקות של הכדורגל עצמן. האלימות, שהיתה חלק בלתי נפרד ממשחקי הכדורגל, לא מנעה מסוכנים שונים בשדה להמשיך לפתח את המוצר, לקדם אותו ולהשתמש בו לצרכים שונים. אחד מן השימושים הללו בא לידי ביטוי בניסיונות לרתום את הכדורגל לצרכי תעמולה.

אם קולנוע מיצור מקומי נוסד באופן מובהק ככלי לתעמולה ציונית (ראה דיון בעמ' 31), הרי שהכדורגל הפך לכלי כזה רק בשלב מאוחר יותר. עם התבססותו של הכדורגל בא"י, יכולים היו אנשי אגודות הספורט להתחיל לחשוב על "ייצוא" שלו אל מחוץ לא"י. מנהלי האגודות, תחילה במכבי ואח"כ גם בהפועל, החלו להבין את הפוטנציאל של הכדורגל בפיתוח קשרים עם גורמים מחוץ לארץ-ישראל ובכללם ארגוני ספורט זרים וקהל יהודי ולא יהודי בחו"ל.

הד"ר חיים וייסבורג, יו"ר קבוצת מכבי חיפה, כתב ב-1927:

"ברור לכל שביחסים בין-לאומיים...הספורט הוא קשר ממדרגה ראשונה. אין מן הצורך להבליט עד כמה עלול דבר כזה להרים את קרן הלאום כלפי העולם החיצוני וכמו כן כמה עלולה התנהגות פומבית זו לרומם את רוח הקבוצה הנוסעת למדינות זרות בכדי להגן על הצבעים הלאומיים."²⁴⁰

בספורט הבוקר כתבו ב-1936:

"בשים לב לחשיבותה הכבירה של תעמולת הספורט כלפי חוץ וכלפי פנים... [ברור] כי קבוצה לאומית ארצישראלית שתנחל ניצחון בחוץ-לארץ תביא תועלת למולדת יותר מהסכמים פוליטיים. כיום הספורט הוא האמצעי המקשר את כל העמים."²⁴¹

²³⁷ 'תחרות ידידותית', ספורט לעם, 8.9.1940.

²³⁸ בניהו, מ., 'בספורט - על פני העולם', דבר, 25.1.1932, 3.

²³⁹ 'בספורט - קרבנות הכדורגל', דבר, 8.3.1932, 3.

²⁴⁰ וייסבורג, ח., 'מסביב לנסיעת מכבי הגיבור לאמריקה', דואר-היום, 11.5.1927, 3.

²⁴¹ שלגר, א., 'הדרכים לשיפור ענף הכדורגל', ספורט הבוקר, 25.7.1936, 2.

חבר פרלמנט בריטי שביקר בא"י ב-1926 חיזק את התפיסה בדבר השימוש בכדורגל לצרכים פוליטיים בתחום יחסי החוץ, כשהסביר למארחיו, כי "אילו יכלו היהודים לשלוח מא"י קבוצת כדורגל שהיתה מנצחת, נאמר, את קבוצת Sheffield United או Hull Central, היה בזה פרסום עצום לא"י ועזרה רבה לציונות"²⁴².

מסעות של מועדוני כדורגל לחו"ל היו מקובלים מאוד בכדורגל העולמי החל משנות העשרים. עבור המועדונים שהצליחו לארגן אותם, היו במסעות הללו רווחים כספיים ויוקרה – רק הקבוצות המצליחות זכו לקבל הזמנות לביקור בחו"ל. עבור השחקנים היתה זו הזדמנות לבקר בחו"ל, בעידן בו בני המעמד הנמוך, שאליו השתייכו מרבית השחקנים, לא זכו לכך. תופעת לוואי של המסעות הללו, היתה מעברם של שחקנים מקבוצות חובבניות בארץ המקור לקבוצות מקצועניות בארץ היעד, בעיקר כאשר ארץ היעד היתה ארה"ב.

עבור הקבוצות היהודיות מא"י, לוו המסעות הללו ברטוריקה לאומית, אשר ראתה בהם כלי להצגת יכולותיו של 'היהודי החדש' לעולם כולו, ובמיוחד למעצמות המערב וגם כלי אשר יוכל להביא את א"י לתודעתם של היהודים בארצות הללו ובכך לעזור בגיוס תרומות למוסדות הציוניים.

קבוצת הכדורגל הראשונה שערכה מסע לחו"ל היתה מכבי תל-אביב, אשר שלחה משלחת לוינה, בספטמבר 1925, בזמן הקונגרס הציוני ה-14. הקבוצה ערכה משחקים נגד קבוצות מקומיות במסגרת טורניר "ההתחרויות העבריות העולמיות"²⁴³ שארגן יוסף יקותיאל והפסידה בתוצאה 5:1 לקבוצה יהודית מקומית שהתבססה כנראה על הכוח וינה. בהמשך המסע הזה עברה הקבוצה גם בצ'כוסלובקיה ובפולין, שם הביסה קבוצה מקומית בתוצאה 5:0²⁴⁴. חברים רבים במכבי התנגדו לנסיעה הזו וחשבו כי את הכסף על הנסיעה ניתן היה להוציא על מטרות חשובות יותר, כמו רכישת מגרש ספורט לאגודה. הם חשבו כי בשל חולשתה של הקבוצה מול יריבות אירופאיות, לא יתרם המסע לתעמולה חיובית לספורט היהודי בא"י: "הרי אין ספק הוא: כבוד לא תנחל הקבוצה בהתחרויות. להפך – גדול יהיה הלעג לקבוצה הארצישראלית"²⁴⁵.

נסיעתה של קבוצת מכבי חיפה לארה"ב, שנתיים מאוחר יותר, עוררה גם היא מחלוקת בקרב קהילת פעילי הספורט בא"י. ההתנגדות לנסיעה הפעם באה בעיקר מחוגי הפועלים, אשר מחו על כוונת הקבוצה להתחזק בשחקנים יהודים מהונגריה – שלפי החשד צורפו במיוחד לשם המסע ואף קיבלו שכר עבור השתתפותם. ההתנגדות הביאה את מרכז מכבי בא"י לפרסם הבהרות בעיתונות כדי להבטיח, כי "הרכבת הקבוצה הנוסעת תהיה ע"י אחוז ידוע של משחקים דוברי עברית... המשחקים כולם חובבים". ההודעות הביעו תקווה, כי המשלחת "תביא רק תועלת לרעיון תחיית ארץ ישראל, היא תפרסם את רעיון הספורט העברי-לאומי בגולה, תישא את דגל המכבי תכלת-לבן ותחזק באופן מוסרי את תנועת המכבי ארץ-ישראל"²⁴⁶. לשם כך הונחו השחקנים "להפיץ חומר תעמולה כפי אשר יקבלו ממנהלות הקרנות הלאומיות וההסתדרות הציונית... על מנת להגביר את רעיון א"י העברית".

²⁴² 'קבלת הפנים לקנבורטי בתל-אביב', דבר, 16.12.1926, 1.

²⁴³ 'נצחון למכבי הא"י', דבר, 2.9.1925, 1.

²⁴⁴ 'ידיעות אחרונות', דבר, 22.9.1925, 5.

²⁴⁵ לוי, צ, 'לנסיעת חברי המכבי לוינה', דואר-היום, 29.7.1925, 5.

²⁴⁶ מרכז הסתדרות המכבי בא"י, 'גלוי דעת', דואר-היום, 9.6.1927, 1.

אמנם עם חזרתה של המשלחת, הוגדרה הנסיעה ע"י ראש המשלחת ככישלון גם "מן הצד הכספי" וגם "מן הצד הרוחני", אך הוא גם ציין, כי "הצלחנו למרות כל הקשיים לעורר באמריקה את הרוחות, אחרי שההמונים היהודים שרויים היו במצב של ייאוש ואכזבה ביחס למפעל הציוני".²⁴⁷ מסעות קצרים יותר נערכו לארצות הקרובות – לבנון, סוריה²⁴⁸ ומצרים²⁴⁹, בעיקר בשנות העשרים. גם המסעות הללו, אשר לעיתים נערכו בסיוע ארגונים יהודים מקומיים, נוצלו לתעמולה בקרב תושבי המקום היהודים והלא יהודים.

המסעות נמשכו גם בשנות השלושים והארבעים. בולטת היתה נסיעתה של קבוצת מכבי תל-אביב לאוסטרליה בהזמנת "היהדות האוסטרלית"²⁵⁰ ב-1939, אשר הסתיימה במפח נפש עמוק כשלא השיגה את התוצאות הכלכליות והספורטיביות המקוות והחמיצה הזדמנות "לחדור למדינה חדשה, לגולה עשירה ולפתח שם תעמולה, לטובת הספורט של אומה החותרת לחיי עצמאות במולדתה"²⁵¹. יתרה מזאת, בחירתם של שלושה מן השחקנים ושל המאמן, אגון פולק, שלא לחזור עם הקבוצה לא"²⁵² גרמה ל"מפח נפש ליהדות באוסטרליה" ויצרה תעמולה שלילית, כשהעיתונות האוסטרלית הסבירה את הישגיהם "בפחדם מפני מהומות בארץ-ישראל".²⁵³

המוסדות הציוניים היו מעורבים, כאמור, במסעות התעמולה של הקבוצות לחו"ל, אולם, גם מעורבות זו היתה מצומצמת לחלוקת חומרי תעמולה ועזרה לוגיסטית מסוימת, מתוקף קשריהן בארצות היעד. לקראת מסעה של מכבי חיפה לארה"ב, מתחו הפעילים בקבוצה ביקורת על המוסדות הציוניים משום חוסר העניין שלהם באפשרויות התעמולה הגלומות בו. מסע שכזה, טען יו"ר הקבוצה, הד"ר וייסבורג, יכול להועיל יותר לעניין הציוני יותר "מעשר משלחות אחדות של קרן היסוד לקיבוץ כספים"²⁵⁴. בסופו של דבר, השיג וייסבורג את תמיכתה של קק"ל, אשר לקחה את המסע תחת חסותה וקיבלה חמישים אחוז מן הרווחים (שכנראה היו זעומים, אם בכלל).²⁵⁵

גם כאן ניתן לזהות פער בין הדימוי של הכדורגל כמכשיר לתעמולה לבין המציאות הקשה שבה נתקלו אלו שניסו לממש את האופציה הזאת. חלק ניכר מן המסעות לחו"ל הסתיימו בכישלון כלכלי וספורטיבי וספק אם השיגו את היעד ההסברתי שאותו שאפו להשיג. המסע לארה"ב נחל כישלון כלכלי, המסע לאוסטרליה נחל כישלון הסברתי ומשחקי מוקדמות גביע העולם מול מצרים היו כישלון ספורטיבי מוחץ. אף על פי כן, המשיכו פעילים רבים לדחוף לקיומם של משחקים בינלאומיים ומסעות של קבוצות בחו"ל, מתוך אותם שיקולים של "הסברה" ו"תעמולה".

אחד הגורמים המשפיעים ביותר על התפתחות הספורט בכלל והכדורגל בפרט בא"י בתקופה שבה עוסקת עבודה זו, הוא הפיצול הפוליטי בין אגודות הספורט והיריבות בין שתי האגודות הגדולות – מכבי והפועל. הפיצול החל, כאשר קבוצות פועלים חברי מכבי מתל-אביב ומחיפה התארגנו והחלו

²⁴⁷ א.ס., 'מכבי הגיבור לשוב מאמריקה', דואר-היום, 6.9.1927, 3.

²⁴⁸ 'הפועל בסוריה', דבר, 7.5.1929, 4.

²⁴⁹ 'חשמונאי במצרים', דבר, 2.12.1927, 1.

²⁵⁰ 'מסע המכבי לאוסטרליה', דבר, 19.11.1939, 3.

²⁵¹ שם.

²⁵² http://football.org.il/Archive/Articles/Pages/articledarom_22march2012.aspx

²⁵³ 'מסע המכבי לאוסטרליה', דבר, 19.11.1939, 3.

²⁵⁴ וייסבורג, ח., 'מסביב לנסיעת מכבי הגיבור לאמריקה', דואר-היום, 11.5.1927, 3.

²⁵⁵ א.ס., 'מכבי הגיבור לשוב מאמריקה', דואר-היום, 6.9.1927, 3.

לפעול כמועדונים עצמאיים בתוך מכבי, מועדונים שקיבלו בטבעיות את השם - הפועל. מועדוני הפועל הללו קמו כיוזמות מקומיות, בנפרד האחד מן השני, ולא התקיימה כל זיקה ביניהם בשלב הראשון. בתל-אביב התקיים מועדון הפועל מ-1923 עד התפרקותו ב-1925 ואילו בחיפה הוקם המועדון ב-1924 והיה הבסיס להקמתה של אגודת הפועל הארצית. המגמה הזו, שהתרחשה במקביל בחיפה ובתל-אביב התפתחה בעקבות התגברות המתחים הפוליטיים בישוב על רקע המאבק ל"עבודה עברית" והפער האידיאולוגי והמעמדי בין פועלים לבין אנשי "המחנה האזרחי". החברים מהפועל חיפה החליטו על התנתקות מאגודת האם, מכבי, כמה חודשים לאחר הקמת המועדון וב-1926 הפך המועדון החיפאי, בהשפעת בן-גוריון, ששאף לרכז את כל מוסדות הפועלים תחת חסותה של ההסתדרות, לאגודה ארצית המסונפת להסתדרות הכללית.

אגודות ספורט מיוחדות לפועלים הוקמו גם באירופה. ב-1921 הוקם בשווייץ האינטרנציונל הסוציאליסטי של ספורט הפועלים, סאס"י (SASI, Sozialistische Arbeiter Sport International) אשר איגד מספר רב של אגודות ספורט של פועלים ברחבי העולם וראה עצמו תחליף לתנועה האולימפית שנוסדה כ-30 שנה קודם לכן. ארגון סאס"י טיפח אידיאולוגיה אשר גרסה כי לפועלים צרכים גופניים ונפשיים ייחודיים ולכן יש לפתח עבורם ספורט ייחודי. ספורט הפועלים, עפ"י האידיאולוגיה הזאת, צריך היה לשמור על בריאות העובד, אשר מבלה את רוב יומו בפעילות מאומצת במקומות סגורים, ע"י פעילות באוויר הצח והפעלתם של שרירים אשר היו נתונים להזנחה ולניוון במסגרת עבודה מונוטונית ושגרתית במפעל. כמו כן אמור היה ספורט הפועלים לפתח תודעה מעמדית ותכונות חיוביות כמו הגינות, התמדה, חריצות, קולגיאליות וכיוצא באלו ולפיכך היה עליו לפתח בעיקר את ענפי הספורט ההמוניים והעממיים. תנועת הפועלים העולמית ראתה בספורט – בשל הפופולריות הגדולה שלו בקרב כלל האוכלוסייה, ובעיקר בקרב פועלים – מכשיר שיאפשר למעמד הפועלים להשיג את מטרותיו החברתיות והפוליטיות²⁵⁶. בהמשך אדון בהרחבה במושג ספורט הפועלים ואנסה לענות על השאלה האם כדורגל היה ספורט כזה.

עוד לפני הקמתה של אגודת הפועל הארצית, מחו אנשי מכבי על הפיצול המסתמן ועל מה שהם ראו כהכנסתה של פוליטיקה אל תוך הספורט שאמור היה להיות "טהור" ונטול שיקולים פוליטיים (אם כי לאומי – כלומר, יהודי):

"הנה צרה חדשה קמה ונהייתה באלה הימים: ההסתדרות הספורטיבית 'הפועל'. חכמי הסתדרות זו פשפשו ומצאו שהספורט איננו עוד בין-מעמדי ובין-מפלגתי כשהיה. הספורט אף הוא יש לו מעמד מיוחד... הסתדרות 'המכבי' היא טריפה. הסתדרות בורגנית... וכך נולד בן-זקונים לתנועת הספורט בארץ ו'הפועל' שמו. מעכשיו יש לנו כבר ספורט פרוליטרי לחוד, ספורט כשר לא בורגני ולא לאומי חס ושלום."²⁵⁷

מן הדברים עולה ההאשמה כי אגודת הפועל איננה משרתת את האינטרס הלאומי, אלא אינטרס זר – אינטרס מעמדי. האשמה זו, בדבר נאמנותה של תנועת הפועלים לאידיאל הלאומי, חוזרת על עצמה, לא רק בספורט, בויכוח הפוליטי בין המחנה האזרחי ומאוחר יותר, וביתר שאת, בין הרוויזיוניסטים

²⁵⁶ קאופמן, תשנ"ו, 123.

²⁵⁷ בן ישי, 'מצפון תפתח הרעה', הארץ, 12.8.1925.

לבין מפלגות הפועלים. הצטרפותה של הפועל לסאס"י ב-1927 חיזקה את ההאשמות על "התכחשות לאומית" של הפועל ואילצה את האגודה להתגונן ולהבהיר, כי "תנועת הפועלים הינה תנועה מקורית ארצישראלית ביסודה ותוכנה ומגמתה נובעת מתוך צרכי העם ובניין א"י העובדת"²⁵⁸. ההצטרפות לסאס"י הערימה קשיים, גם כאשר הוזמנה הפועל להצטרף להתאחדות לכדורגל אשר ביקשה בעצמה להתקבל להתאחדות הכדורגל העולמית, פיפ"א. סאס"י התנגדה להשתתפות של חברותיה בפיפ"א, אשר ייצגה גם קבוצות כדורגל מקצועניות ולכן נחשבה "בורגנית". הפועל הודיעה, כי היא תהיה מוכנה להצטרף להתאחדות, אם זו לא תצטרף לפיפ"א ולפיכך נשארה מחוץ להתאחדות, אך כעבור שנתיים הצטרפה הפועל להתאחדות "באופן זמני" מה שאפשר את הישארותה חברה בסאס"י.²⁵⁹

שיתוף הפעולה בין הפועל ומכבי בתחום הכדורגל ידע עליות ומורדות. כניסת הפועל להתאחדות ב-1930 אפשרה את הקמתה של ליגת כדורגל ארצית, אך הפועל פרשה מן ההתאחדות והמשחקים הופסקו בינואר 1931 בשל טענות של הפועל על קיפוח ובשל הדרישה לפריטטיות בהנהלת ההתאחדות.²⁶⁰ הפועל שבה להתאחדות באוגוסט 1931 ופרשה שוב כעבור שנה. בפברואר 1933 התקבלה דרישתה של הפועל לפריטטיות והיא נכנסה שוב להתאחדות. הסכסוכים שכנו מעט והתחדשו בתחילת שנות הארבעים, אז פרץ סכסוך נוסף בין שתי האגודות על השליטה בהתאחדות, והמשחקים המשותפים הופסקו לשנה. על עומק האיבה בין העסקנים ניתן ללמוד מן השפה הלוחמנית והביטויים הלוקוחים כמו משדה הקרב, אולי כהד למלחמה העולמית שהשתוללה ברקע. כך, למשל, נכתב בחוזר פנימי של הפועל ב-1941: "אנו נתונים במערכה קשה ומרה נגד מתנגדינו המוכנים בכל מחיר להשמיד את ספורט הכדורגל של הפועלים בארץ... כל קבוצותינו נתונות במערכה והעזרה ההדדית תעמוד לנו במלחמתנו זאת".²⁶¹ בחוזר אחר נכתב כי "בשדה הכדורגל הוכרזה נגד הפועל מלחמה ואנו ננצח בה".²⁶² עם החזרה להתאחדות הסבירה מזכירות הפועל לסניפים, כי ההסכם בין האגודות הושג לאחר שמכבי פנתה "בהצעת שלום ועל יסוד זה חודש המשא ומתן" וכי הוא "יבטיח את ריבונותנו בענף הכדורגל ובמוסדותיו".²⁶³ גם בבית"ר תל-אביב (שנוסדה ב-1934), היתה האווירה פוליטית-לוחמנית, בעיקר בשל תחושת הרדיפה שחשו אנשי הפלג הרוויזיוניסטי בישוב. שחקני הקבוצה הרגישו כי במשחקם הם "מחשלים את רוח הנוער לקראת ייעודו הלאומי".²⁶⁴ וכי "הקבוצה היא נושאת דגל ההתעוררות החדשה של הנוער הלאומי השואף לעצמאות לאומית, היום – בספורט, מחר – בשדה הקרב".²⁶⁵ היריבות בין בית"ר להפועל גרמה לכך שלפחות בחלק מן הזמן, לא שיחקו הקבוצות משחקי ידידות אלא רק משחקים רשמיים.²⁶⁶

²⁵⁸ ארכיון לבון, IV-208-1-59a. מכתב ממזכירות הפועל לועד הפועל מ-19.1.1927. אצל: קאופמן, תשנ"ו.
²⁵⁹ קאופמן, חיים. "מכבי מול 'הפועל': היווצרותו של הפילוג הפוליטי בספורט הארץ-ישראלי" בתוך תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, עורכים: חיים קאופמן וחגי חריף. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; נתניה: מכון וינגייט, תשס"ג, 99.
²⁶⁰ שם.
²⁶¹ חוזר ממזכירות הפועל לסניפי הפועל, 2.3.1941, ארכיון לבון, IV-244-668.
²⁶² חוזר ממזכירות הפועל, 1941, ארכיון לבון, IV-244-668.
²⁶³ חוזר מס' 17 ממזכירות הפועל לסניפי הפועל, 27.8.1941, ארכיון לבון, IV-244-668.
²⁶⁴ זליבנסקי, י. תל-אבי, תל-אביב. תל-אביב: ירון גולן; 1994, 104.
²⁶⁵ שם, 106.
²⁶⁶ שם, 104.

שיקולים פוליטיים גרמו לכך שבן-גוריון ואחרים בהנהגת תנועת העבודה החלו לראות בהפועל ארגון בעל משמעויות פוליטיות וביטחוניות ולשנות את יחסם אליו. שני המאבקים הפוליטיים שניהלה ההסתדרות בשנות העשרים והשלשים – המאבק נגד הסיעה הקומוניסטית ('הפראקציה') בתוך ההסתדרות והמאבק נגד התנועה הרוויזיוניסטית בתוך הקונגרס הציוני – וכן שאיפתו העקרונית של בן-גוריון להפוך את ההסתדרות למערכת חברתית-פוליטית חובקת כל, הביאו להתעניינות גוברת של ההסתדרות באגודת הפועל, ובן-גוריון פעל לרכז את פעילותה תחת הנהגתו. השליטה באגודה, קיווה בן-גוריון, תאפשר לו להצר את צעדיהם של הקומוניסטים בתוכה מצד אחד ולחזק את המימד הצבאי שלה נגד כוחה העולה של התנועה הרוויזיוניסטית, מצד שני.²⁶⁷ בכדורגל בן-גוריון לא התעניין. הספורט, הוא גרס, "אינו מטרה לעצמה אלא אמצעי... ועל הפועל לשמש מגן העבודה"²⁶⁸. לשם כך טופחו "פלוגות סדרן" בתוך האגודה, ויועדו לשמש הכוח המארגן של תנועת העבודה במלחמותיה הפנימיות מול בית"ר. אבא חושי, מייסד פלוגת הסדרן בחיפה, שהיתה הפלוגה הגדולה ביותר באגודה, הדגיש באסיפה של אגודת הפועל בחיפה, ב-1933, כי "הספורט [הוא] אמצעי לשחרור המעמד והעם. אנחנו רוצים לחנך כוח מאורגן ומגובש אשר ילחם בעד הגשמת האידיאלים הלאומיים והמעמדיים"²⁶⁹. ההתעניינות של תנועת העבודה בהפועל הביאה להצטרפותם, ב-1930, של ישראל ומניה שוחט אל מזכירות הפועל ולתמיכה כספית ישירה ועקיפה של ההסתדרות ומוסדותיה באגודה כולה.²⁷⁰ תמיכה שהשפיעה על כלל המחלקות ובכללן סקציות הכדורגל. המעורבות הזו של ההסתדרות וראשי תנועת העבודה תרמה לגידול משמעותי במספר החברים של הפועל, מכ-800 ב-1928 עד ל-10,000 ב-1935 והפכה את הפועל, עשר שנים מהקמתה, לאגודת הספורט הגדולה ביותר בא"י.

סיפוחו של הכדורגל אל תוך המאבק הפוליטי בישוב, תוך הדגמת שאיפתה של ההסתדרות לנהל את כל תחומי החיים של חברה, מעלה את השאלה, מדוע לא פעלה ההסתדרות באופן דומה בתחום הקולנוע. לכאורה, יכולה היתה ההסתדרות להרוויח רבות מקיומה של מעבדת סרטים מקומית שתהיה נתונה למרותה (כפי שאכן הוצע לה) ותייצר סרטים עלילתיים או חדשותיים שירוממו את מעשיה בקרב הציבור בארץ ובחו"ל. בפועל, לא התעניינה ההסתדרות בתעמולה שתעשה שימוש במדיום הקולנועי אף-על-פי שבאותה תקופה ממש עשו מפלגות ותנועות אידיאולוגיות בעולם שימוש נרחב בקולנוע כדי לקדם את האידיאולוגיה שלהן. הדוגמאות הבולטות הן, כמובן, המפלגה הקומוניסטית בבריה"מ והמפלגה הנאצית בגרמניה. ההסבר הסביר ביותר לחוסר העניין של ההסתדרות בקולנוע הוא ההסבר הכלכלי, כלומר העלות הגבוהה יחסית של הקמת תשתית ליצור סרטים. ייתכן גם כי זוהי עדות נוספת להתנשאות מעמדית של האליטה של תנועת הפועלים שראתה בקולנוע מוצר תרבותי נחות והיתה מוכנה להתעלם מן הפופולאריות שלו בקרב המעמדות הנמוכים כדי לבדל עצמה מהם.

²⁶⁷ גולדשטיין, יעקב. "המעורבות הפוליטית של 'הפועל': פרשת 'איגוד הסדרן'" בתוך תרבות הגוף והספורט בישראל

במאה העשרים, עורכים: חיים קאופמן וחגי חריף. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; נתניה: מכון וינגייט, תשסג. ²⁶⁸ טבת שבת. קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון. ירושלים: שוקן; 1977, ג', 37.

²⁶⁹ נאומו של אבא חושי מול חברי הפועל ב-6.1.1933, ארכיון לבון, IV-244-167. אצל: גולדשטיין, י. ²⁷⁰ גולדשטיין, ע' 135 וע' 137.

לעומת נטיות הפיצול של ההסתדרות, במכבי שאפו להשאיר את ניהול הספורט בא"י מאוחד, תחת ניהול מכבי כמובן. הוועד הלאומי קיים כמה ניסיונות, בתיאום עם אנשי מכבי, לחזור ולאחד את הסיעות המפולגות. ב-1930/31 ניסה הוועד להתערב בסכסוך בין מכבי להפועל כשיזם את הקמת 'המועצה הארצית לתרבות גופנית', בה היו חברים מטעמו הנרייטה סאלד ואברהם קצנלסון. המטרה היתה להקים גוף ארצי משותף שבו, יהיו חברים גם נציגים של הפועל ומכבי ושיהיה אחראי "להלחם בנטיות המזיקות של תנועת הספורט בארץ ולכוון בדרך רציונאלית את החינוך הגופני מבחינה כמותית ואיכותית גם יחד"²⁷¹. בהפועל לא שיתפו פעולה עם היוזמה הזו. אנשיה ראו בה ניסיון לחזור למצב הקודם, שבו יש בישוב ארגון ספורט אחד, לא פוליטי, ודחו אותה כפי שדחו ניסיונות אחרים לאיחוד, או ליצירתם של מוסדות ארציים שהפועל תהיה כפופה להם. באוגוסט 1932 התפטרה הנרייטה סאלד מן המועצה לאחר שהגיעה למסקנה כי המועצה לא יכולה להתקיים לנוכח התנאים השוררים בין שתי אגודות הספורט ואי רצונם של אנשי הפועל לשתף פעולה עמה²⁷².

העיתונות העברית בשנים האמורות היתה מזוהה פוליטית באופן מובהק, וכך היה גם בספורט; בדבר, תמכו בהפועל ובדואר היום תמכו במכבי ובבית"ר. התמיכה באה לידי ביטוי בנקיטת עמדה לצד האגודה הנכונה ונגד האגודה היריבה בוויכוחים עקרוניים, כמו הויכוח על המקצוענות בכדורגל או שאלת המשחקים בשבת וגם בסיקור חד צדדי של משחקים, סיקור שלעיתים אף גבל בדיווחי שווא על אירועים במשחקים ואף על תוצאותיהם.

במאמר נרחב בדואר היום על הפלגנות בספורט העברי, הפנה הכותב האנונימי אצבע מאשימה אל "העיתונות":

"לא לכבוד הוא, אם העיתונות מרשה לעצמה להיסחף בזרם הכללי, ע"י זה שהיא מרשה להדפיס על עמודיה ביקורות ספורטיביות הכתובות ברוח טנדציזית במקום ביקורות הנכונות ומתאימות לאמת ולהטעות את הקוראים בביקורות שכותביהן עצמם מסופקים באמיתותם. מבקרים כאלה קובעים את הקריטריון... על משחק זה או אחר לא על פי טיב משחקו אלא על פי שייכותו להסתדרות זאת או זאת. ראוי היה שעיתונינו יפסיקו את החיזיון המעציב הזה ולהגיש לקוראיהם ידיעות נכונות וברורות."²⁷³

בפעמים אחרות לא הסתפקו העיתונים בהאשמות כלליות כלפי "העיתונות" וציינו את יריביהם בשם, כמו למשל במאמר שפורסם בדבר וגייס את ניצחונות הפועל על המגרש להצדקת עמדתה הפוליטית של האגודה:

"דואר היום, במערכה, אבוקות – המומחים לספורט של העיתונים הלאומיים נזעקו יחד להתקפת שיקוצים מאורגנת על "הפועל"... מסרסים, מנבלים ומעלים גרה: הפועל מלא בריונים, הפועל בגד בלאום והעיקר – הפועל לא לספורט תשוקתו בלתי אם לפוליטיקה.

²⁷¹ הארץ, 31.7.1929, אצל: אצל: קאופמן, תשס"ג, 101.

²⁷² קאופמן, תשס"ג, 102.

²⁷³ ש.ש, 'על הספורט ועל תפקידו בו', דואר-היום, 19.4.1929, 3.

... אף על פי כן עובדה היא: בשבת 23 לינואר, גברה פלוגת הכדורגל של הפועל תל-אביב על פלוגת המכבי בתל-אביב. לא ניצחון שבמקרה היה זה...²⁷⁴

לעיתים קרובות דיווחו העיתונים על משחקים באופן מוטה, כשהם מאדירים את הישגי קבוצות המחנה שלהם. *דואר היום*, למשל, דיווח כי משחק "שהקהל הירושלמי חיכה לו בכיליון עיניים" - בין מכבי חשמונאי ירושלים לבין הפועל תל-אביב - היה "מעניין", אך גם חד צדדי שכן נראה היה ש"קבוצה חזקה עומדת בפני יריב חלש"²⁷⁵. הדיווח הוסיף, כי "מה שהפליא את הקהל זהו המשחק היפה של החשמונאים והבלתי מוצלח לגמרי של הפועל". במקרה אחר, דיווח דבר כי "אחר משחק מעניין ניצח הפועל [חיפה] את קבוצת המכבי התל-אביבית בתחרות כדורגל"²⁷⁶, אך ביום המחרת פרסם העיתון תיקון²⁷⁷ שבו הוא מוסר, כי אמנם התוצאה שדווחה היתה נכונה אך בסדר הפוך ולמעשה הקבוצה שניצחה היתה דווקא קבוצת מכבי תל-אביב. קשה לדעת מה יכול היה לגרום לטעות מהותית שכזו בדיווח על משחק. סביר להניח שקשיים בתקשורת שיבשו את המסר שהגיע מחיפה אל המערכת בתל-אביב, אך סביר גם להניח שטעות בכיוון ההפוך לא היתה מתרחשת.

כאמור, הפיצול בספורט נבע מפערים בהשקפת העולם של שתי קבוצות באליטה הישובית. מחד גיסא, המחנה האזרחי שהבליט את האידיאל הציוני-לאומי וביקש לשלוח אל שולי השיח את הדיון בהבדלים בין הקבוצות השונות בתוך האוכלוסייה היהודית בא"י. מאידך גיסא, תנועת העבודה, אשר ביקשה ליצור מסגרות ייחודיות ל"פועלים" - מסגרות שונות מאלו של ה"בורגנים". המאבק היה מאבק על שליטה וכוח והספורט היה אחד האתרים שבהם יכולים היו סוכניה של ההשקפה השנייה לצבור כוח, תוך שהם מביאים אל תוך השיח הספורטיבי מושג פוליטי שנולד באירופה - ספורט הפועלים.

הדיון בספורט הפועלים היה רחב והקיף שאלות רבות; האם ספורט דרוש לפועלים? אילו ענפי ספורט מתאימים לפועלים ואילו ענפים רצוי שיתרחקו מהם? מה התועלת שעשויים הפועלים להרוויח מן הפעילות הספורטיבית? מתי אמורים הפועלים לעסוק בספורט? אילו התאמות יש לבצע בענפי ספורט כדי להתאימם לפועלים? מומחים רבים עסקו בשאלות אלו, בעיקר, אבל לא רק, בעיתוני הפועלים - *דבר* ו*ספורט לעם*.

עם הקמת אגודת הספורט הפועל, צצו בעיתונות מאמרים רציניים של אישים בתנועת העבודה אשר דנו ברעיון ספורט הפועלים. מיכאל אסף, מזכיר ועדת התרבות של ההסתדרות הכללית, לימים מזרחן ועיתונאי, הסביר במאמר ארוך בדבר²⁷⁸ מהן הסיבות להקמתה של אגודת ספורט הפועלים. ראשית, הוא הסביר את ההבדלים בין ספורט אזרחי לספורט פועלים. בעוד ספורט רגיל הוא "נחלת החוגים העשירים שבחברה... שעשועים בורגניים, מעשה הולכי בטל וטפילים", ספורט הפועלים נועד "להקיף היקף הרבה יותר רחב" ויהיה שונה מן "הספורט הכללי", בכך שידחה מעליו "הרבה פרטים (טפילים, מזיקים או מתנגדים לרוחנו)". אסף, שכרך את הספורט עם "תנאי חיים היגייניים-סניטרים" ביקש ליצור לשם כך "מוסד חדש בתוך ההסתדרות אשר ידאג ויטפל בשמירת הבריאות של חברי

²⁷⁴ מ. ג-ב, 'הפועל - קדימה!', *דבר*, 1.2.1932, 3.

²⁷⁵ 'מדור הספורט והנוער', *דואר היום*, 10.7.1931, 6.

²⁷⁶ 'תחרויות כדורגל בשבת', *דבר*, 19.11.1939, 5.

²⁷⁷ 'חיפה', *דבר*, 20.11.1939, 5.

²⁷⁸ אסף, מ., 'ספורט הפועלים בארץ', *דבר*, 7.6.1926, 2.

ההסתדרות (בהקבלה לקופת חולים – קופת בריאים). העבודה הפיזית, הסביר אסף, "מפתחת רק איברים או חלקי גוף בודדים. זה יוצר אי שיווי משקל גופני ולעיתים קרובות – מומים גופניים". ספורט "מכוון ונכון ימלא תפקיד חשוב בהתפתחותו של ציבור הפועלים בארץ" זאת "גם ביחס לעבודת הרוח". בהקשר הלאומי, גילה אסף יחס פרגמטי ל"תנועה הספורטיבית הכללית" מתוך תפיסה רחבה כי "העם העברי הנהו הרזרבה הגדולה אשר ממנו יונקת תנועתנו... הבראה של העם תעשיר את תנועתנו ותחזק את שורותינו". הוא קרא ליצור עם מכבי "ברית ספורטיבית מקצועית", שתבסס שיתוף פעולה בקיום תחרויות משותפות, בהוצאת ספרות ספורטיבית מקצועית, בהקמת מתקנים ומגרשים משותפים וביצירת הטרימינולוגיה העברית למושגים מעולם הספורט.

שמעון סאמט, עיתונאי בהארץ ובדבר, שהיה דובר בולט נוסף של האליטה הפועלית, הדגיש גם הוא את ההבדלים בין ספורט הפועלים לספורט הכללי, וביקש להסיק מכך על כוחה הפוליטי של תנועת העבודה כולה: "בה בשעה שהספורט האזרחי 'המשעשע' והמספק 'אימוציות' כגון ריצת סוסים, בוכס וכד' נשען על ההון... הרי תנועת ספורט הפועלים פורצת לה שביל לקיום ולפעולה אך ורק בכוח נאמנותו ומסירותו של מחנה חבריה העצום"²⁷⁹. סאמט גם הסביר את היחלשותה של מכבי תל-אביב בעונת 1929 ב"אנוכיות מזיקה של המשחקים... ורדיפה אחרי תרועות הקהל". הוא טען כי שחקני הקבוצה "במקום לנהל משחק משותף... משחקים" באופן אינדיבידואלי, הכל כדי לזכות במחאות כפיים מבלי שים לב לתוצאות משחק כזה לקבוצה"²⁸⁰.

מן העבר השני, סרבו אנשי המחנה האזרחי לקבל את רעיון ספורט הפועלים והצמידו לו את השם המזלזל – "הספורט המעמדי"²⁸¹. איתמר בן אבי, למשל, סבר, עוד לפני הקמת הפועל, כי במסגרת פעילות ספורטיבית אין מקום למה שכינה "רוחניות", כלומר אידיאולוגיה. הוא ביקש להרחיק מן הספורט כל עמדה אידיאולוגית ולהשאירו כעיסוק גשמי לגמרי, נטול ויכוחים ערכיים העשויים לעורר ויכוח, שכן "הרוחניות... הביאתנו למפלגתיות"²⁸². לאחר הקמת הפועל הפכה עמדתו של עיתונו לחמורה יותר והוא תקף את האגודה החדשה על כך שהיא מפוררת ומחלישה את תנועת הספורט העברית. המעמדיות הוצבה כאן כמנוגדת ללאומיות והספורט המעמדי הואשם על כך שהוא "מקרב את אחמד ואת מוסטפה ומרחיק ועוין את בני יעקב"²⁸³. כמו כן, האשים העיתון: "הפועל הכניס גם את הארס של איבה, איבת-אחים בתוך הדור הצעיר העברי הנגרר כמעט כולו אחרי תנועת הספורט בזמן הזה"²⁸⁴.

הפילוג בין אגודות הכדורגל, יותר משהיה תולדה של מאבק אידיאולוגי, היה, כאמור, בעיקר תוצאה של מאבק על כוח. שתי האגודות הגדולות ביקשו לגייס מספר גדול יותר של פעילים לשורותיהן כדי להגדיל את השפעתן בשדה הפוליטי. הכישורים הפוליטיים העדיפים של מנהיגי תנועת העבודה אכן גרמו לכך, שלפחות מבחינה כמותית, הם הביאו לניצחונה של אגודת הפועל על מכבי ולשליטתה בשדה הספורט, בדיוק כפי שבשדה הפוליטי גברה תנועת העבודה על המחנה האזרחי בשנים הללו.

²⁷⁹ סאמט, ש., 'ספורט הפועלים ב-1930', דבר, 8.3.1931, 3.

²⁸⁰ סאמט, ש., 'בספורט', דבר, 26.11.1929, 3.

²⁸¹ שווארץ, ש., 'הספורט המעמדי', דואר-היום, 7.3.1929, 4.

²⁸² בן-אבי, א., 'התפתחות הספורט בא"י', דואר-היום, 17.2.1921, 1.

²⁸³ שווארץ, ש., 'הספורט המעמדי', דואר-היום, 7.3.1929, 4.

²⁸⁴ שווארץ.

מונח נוסף ששימש בויכוח בין המחנות היה: פרופסיונליזם (מקצוענות). פרופסיונליזם הוגדר בשיח בפשטות כקבלת שכר (כספי או אחר) עבור משחק. בתחילת שנות ההתבססות של הכדורגל בארץ, היתה הדעה רווחת, גם במכבי וגם בהפועל, כי פרופסיונליזם הוא "נגע המתפשט בכל הארצות"²⁸⁵ וכי אסור לאפשר לו להתבסס בארץ. היתה אחדות דעים כי תופעת הפרופסיונליזם עשויה להוביל "להרס התנועה הספורטיבית העברית"²⁸⁶, אולם אנשי הפועל ניצלו את התופעה והשתמשו בה כדי לתקוף את מכבי. למשל, כאשר התארגנה המשלחת של מכבי חיפה לקראת הנסיעה המתוכננת לארה"ב ב-1927, תקפו אותה אנשי הפועל על כך שהזמינה לשורותיה שחקנים מקצועיים מהונגריה: "יש אומרים, כי כמה וכמה ממשחקי המכבי החדשים חיים על חשבון הציבור חובב הספורט מבלי לחפש להם עבודה או מקור פרנסה אחר"²⁸⁷. הכותב, שלא הזדהה בשמו, ציין כי מכבי חיפה פוגעת בכך בקבוצת הפועל חיפה, "שאינה רוצה ללכת בדרך החדשה הזו" והסביר כי זוהי תופעה של ממש, שבה "במקום להלחם מלחמה גלויה בברייה ה'מסוכנת' הזו – הפועל – משתדלים ע"י כל מיני הבטחות למשוך את המשחקים הכי טובים... מהפועל אל מכבי-הגיבור, מבטיחים להם הרים וגבעות, בלבד שיעזבו את הפועל ויעברו אל המחנה השני". תגובתם של אנשי מכבי לא איחרה לבוא. עמנואל כוכבי, מאנשי מכבי בחדרה, שיגר לדואר היום תגובה זועמת, שבה הצהיר כי ההאשמה כאילו מכבי חיפה משלמת לשחקנים מקצועיים היא "דלטוריה כבירה"²⁸⁸ והוסיף, כי "זוהי קלות ראש מאין כמוה לבוא להאשים אגודה ספורטיבית במקצועיות"²⁸⁹. אנשי מכבי חיפה הכחישו גם הם את "האשמת המקצועיות"²⁹⁰. יו"ר הקבוצה, הד"ר חיים וייסבורג, הסביר כי אמנם "באירופה... מקובל הדבר שקבוצות כדורגל הן מקצועיות ואין בכלל שחקן ממדרגה טובה מחוץ לאגודות מקצועיות אלה", אך ביקש להדגיש, כי השחקנים אשר הגיעו מהונגריה עשו זאת "מתוך רגש של חיבה [לא]" וכמו כן סיפר, "שנפשמ קצה מאותו מסחר עבדים מחוצף הנקרא כיום באירופה - פרופסיונליזמוס". אכן, התופעה של קבלת שכר הפכה נפוצה באירופה החל משנות העשרים של המאה העשרים (הרבה אחרי שבאנגליה הוקמה הליגה המקצוענית הראשונה, ב-1888) ובמקביל, ניסו פעילי ספורט באירופה ליצור הפרדה בין ספורט חובבני שנחשב לאידיאלי ורצוי לבין ספורט מקצועי שנחשב ראוי לגנאי. הכלל היה כי חובבים יהיו "רק אותם מאנשי הספורט שאינם מפיקים כל תועלת חומרית מהספורט, שאר המשחקים יקראו מפורש בשם אנשי ספורט מקצועיים"²⁹¹. מדינות רבות ניסו להלחם במקצועיות בספורט בכלל ובכדורגל בפרט, אך הפרקטיקה של מתן תשלום עבור שירותי משחק כדורגל המשיכה ופעילי הספורט הודו, "שתנועת הספורט שהתיימרה להיות כל הזמן עניין של חובבים, נוטה להיהפך לתנועה מקצועית, אם בפרהסיה ואם בהסתר"²⁹².

העמדה כי הערך של שחקן הכדורגל או של שירותיו אסור לו כי ימומש ויהפוך לסחורה היא כמובן עמדה פוליטית. במקרה של הכדורגל בא", היתה זו עמדה שבה החזיקו כל הקבוצות בעלות ההון הסימלי בשדה התרבות; מוסדות הישוב, אגודות הספורט, העיתונות והאליטה היישובית מכל

²⁸⁵ כוכבי, ע., 'באשר לספורטמניות', דואר-היום, 19.4.1927, 3.

²⁸⁶ חובב ספורט, 'ספורטסמניות?', דבר, 5.4.1927, 3.

²⁸⁷ חובב ספורט, 'ספורטסמניות?'.
²⁸⁸ דלטוריה – לשון הרע.

²⁸⁹ כוכבי, ע., 'באשר לספורטמניות'.

²⁹⁰ וייסבורג, ח., 'מסביב לנסיעת מכבי הגיבור לאמריקה', דואר-היום, 11.5.1927, 3.

²⁹¹ 'מעולם הספורט', דואר-היום, 9.12.1925, 5.

²⁹² 'מעולם הספורט', דואר-היום, 9.12.1925, 5.

המפלגות. בקרב המעמדות הנמוכים – אלו שמקרבן הגיעו השחקנים והקהל – היתה העמדה הזו, כפי שנראה, חלשה הרבה יותר. באופן כללי, היה ספורט מקצועי, ולא רק כדורגל, מזוהה עם מעמדות נמוכים אשר ביקשו – ואף הצליחו – לנצל אותו כאמצעי למוביליות חברתית. אנשי המעמד הגבוה (מעמד הפנאי²⁹³) שלא היו זקוקים להטבות הכספיות (והחברתיות) שיכול היה להעניק הספורט, ביקשו, באופן עקרוני, להשאיר אותו מנותק מן המערכת הכלכלית, ולפיכך "טהור". כך הם קיוו ליצור בידול בינם – שהשתתפו במשחקי ספורט לשם הנאה גרידא – לבין המעמדות הנמוכים – שעשו זאת בתמורה לתשלום. ככלל, ניתן לומר כי ככל שהמימד המסחרי בספורט גבוה יותר, כך תגבר ההתעניינות של המעמדות הנמוכים בו ובמקביל תפחת התעניינותם של המעמדות הגבוהים. איגור קופיטוף מדבר על "הדחף למסחור" (The drive to commoditization)²⁹⁴ המובנה בכל תרבות. בכל מערכת חליפין (כלומר: תרבות) ישנו דחף בסיסי למסחור אופטימלי – כלומר, כל דבר שטכנולוגית החליפין מאפשרת לסחור בו יהפוך לסחורה. בתולדות הספורט הדחף הזה נראה ברור מאוד. בהקשר של הכדורגל בא"י המנדטורית, ניתן היה לחשוב כי מנהיגי מעמד הפועלים יתמכו במסחורו של הכדורגל, אך כמובן, הם היו ממתנגדיו החמורים ביותר. ההסבר לכך הוא באופי האידיאולוגי העמוק של המגזר הזה (שלמעשה לא היו לו מאפיינים של מעמד פועלים אמיתי) בתוך המעמד השליט ונטייתו המובנית להתנגד למסחור וקפיטליזם באשר הם.

ישנן מעט עדויות על קיומה של מקצוענות בפועל בארץ-ישראל בתקופה האמורה. למשל, זו של יהושע זליבנסקי, שחקן בית"ר תל-אביב, אשר טען בזיכרונותיו, כי השוער וילי ברגר ששיחק בהפועל ובמכבי תל-אביב בשנות השלושים והארבעים היה "הפרופסיונל הראשון בארץ. הקבוצה ששילמה לו יותר – שיחק אצלה"²⁹⁵. כמו כן, חוקר הספורט אוריאל זימרי, מתאר תלונה של אנשי הפועל כי שחקנים במכבי מקבלים שכר עבור משחקם²⁹⁶, אך אין כל עדות לתשובת אנשי מכבי על כך. נראה כי אם היתה קבלת שכר ממש עבור משחקים, היא היתה בשוליים. לעומת זאת, הסדרים אחרים של תגמול היו קיימים וכנראה נפוצים מאוד – גם במכבי וגם בהפועל. בדרך כלל התבססו התגמולים על עזרה בדיוור ובעיקר עזרה במציאת עבודה. לאגודות הספורט היו קשרים רבים עם ארגונים פוליטיים ומסחריים מה שאפשר להן לסדר עבודה לשחקניהן, במציאות כלכלית שבה משרה קבועה או אפילו זמנית היתה מצרך יקר המציאות. השחקן ג'רי בית-הלוי, שהיה גם מאמן מכבי תל-אביב ונבחרת ישראל, סיפר כי בתחילת דרכו נדד לקבוצות בפריפריה אשר סיפקו לו דיור ועבודה: "הראשונה שזכתה בשירותי היתה מכבי רחובות... אתה רוצה לשחק אצלנו? נסדר לך גם עבודה" אמרו לי אז ברחובות... קיבלתי חדר קטן... במסגרת נדודי הגעתי גם למכבי חדרה... כמה מהחבר'ה הטובים

²⁹³ עפ"י הכלכלן ת'ורסטין ובלן (Veblen), מעמד הפנאי כולל את אלו אשר אינם צריכים לעבוד לפרנסתם ולפיכך מטפחים עיסוקים כמו: אומנות, ספורט, לימודים של נושאים לא שימושיים כמו ארכיאולוגיה, שפות עתיקות וכו'.
²⁹⁴ Kopytoff, Igor. "The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective" in *The social life of things*. Ed. Arjun Appadurai. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 72.

²⁹⁵ זליבנסקי, 79.

²⁹⁶ זימרי, אורי, *החינוך הגופני והספורט בארץ ישראל בשנים 1917 – 1927*. מכון וינגייט, נתניה, 1971. אצל: בן-פורת, 61.

במקום דאגו לי לעבודה²⁹⁷. יעקב זליבנסקי מספר כי אחיו, אריה, שיחק בהפועל חיפה לאחר שסודרה לו משרה במפעל המצות בעיר.²⁹⁸

סימן נוסף לנוכחותה של מקצוענות בכדורגל, או לפחות בשיח עליו, מגיע מן המכתב הפומבי שפרסמו ב-1927 חברי קבוצת הכדורגל "אלנבי" מתל-אביב בעיתון דבר ובו הצהירו על הצטרפותם לאגודת הפועל:

"אנו החתומים מטה, חברי קבוצת הכדורגל אלנבי, מצהירים בזאת כי מיום היותנו קשורים לאגודת 'הגיבור' בתל אביב נמצאנו באטמוספירה מרעילה של פרופסיונאליזם ומסחר בכדורגל עד שנשארו בודדים בתוך ציבור אשר עניו אך לבצעו.

הננו להודיע כי אנו מפסיקים את הקשרים עם 'הגיבור', נכנסים לשורות הפועל וקושרים את עתידנו בתנועת הפועלים המאורגנת בהסתדרות הכללית. אנו קוראים לכל החברים העוסקים בספורט לשלול את האפשרות של קבלת משכורת קבועה בעד משחק. סיסמת הספורט בארץ, כמו בכל העולם, צריכה להיות: ספורט - לשם הבראה גופנית ורוחנית, על כן אנו רואים מקומנו בהתאגדות לתרבות גופנית 'הפועל'²⁹⁹

על המכתב לא היו חתומים כל חברי הקבוצה, מה שמעיד על חילוקי הדעות בתוכה לגבי העמדה הפוליטית שביטא. כפי הנראה, חלק גדול מפעילי הכדורגל – השחקנים והמאמנים (בעיקר אלו שכבר עסקו בכדורגל באירופה) – לא הפגינו עמדה טהרנית לגבי מטרות הספורט ואף לא הפגינו נאמנות חזקה לקבוצה אחת או אפילו אגודה אחת. לומק, מן השחקנים היהודים הבולטים בשנות העשרים בא"י, שיחק ואימן במכבי ת"א ובמכבי פתח-תקווה ואימן גם בהפועל פתח-תקווה. השוער וילי ברגר החל את הקריירה הארצישראלית שלו במכבי תל-אביב אך שיחק גם בהפועל תל-אביב ובקבוצות אחרות וכאמור, לפי עדותו של יהושע זליבנסקי, שיחק בקבוצה "ששילמה לו יותר". האחים אברהם וג'רי (משה) בית-הלוי שיחקו אחד נגד השני בהפועל תל-אביב ובמכבי תל-אביב בהתאמה. נוצ'ה נודלמן אשר החל את דרכו בהפועל תל-אביב ושיחק גם במכבי הסביר כי היחסים בין השחקנים היו של "יריבות ידידותית"³⁰⁰, כלומר, הפער האידיאולוגי בין האגודות לאו דווקא חדר אל השטח – אל השחקנים ואולי אפילו לא אל הקהל.

פרופסיונאליזם, אם כן, מצטייר כתופעה שולית למדי בשדה הכדורגל אך מרכזית בשיח עליו. נדמה שלסוכנים מסוימים בשדה היה אינטרס לעסוק בתופעה הזו ולהשתמש בה כדי להבליט את הפערים בין שתי האגודות הגדולות. העיתון דבר, שופרה של ההסתדרות, היה, כפי שראינו, אחד מן הדוברים המשמעותיים בשיח על פרופסיונאליזם. אנשי דבר ואנשי ההסתדרות השתמשו במונח כדי לנגח את מכבי והמחנה האזרחי אף-על-פי שלפי כל הסימנים, המימושים המועטים של מקצוענות בפועל, התחלקו באופן שווה למדי בין הפועל ומכבי.

²⁹⁷ פורת, י. לרר, מ., ספורט 50. מעריב, תל-אביב, 1998. אצל: בן-פורת, 2002.

²⁹⁸ זליבנסקי, י. תל-אביב, תל-אביב: ירון גולן, 1994, 55.

²⁹⁹ 'מכתבים למערכת', דבר, 3.4.1927, 3.

³⁰⁰ שוחט, א., 100 שנות כדורגל: 1906-2006, הודו השרון: הוצאה עצמית, יוני 2006, 59.

כשהבחור התל-אביבי, החיפאי או הירושלמי נכנס לחופה עם רבקה, רחל או חנה, יכול הוא מראש לספר כיצד יקלחו חייו בשנים הבאות. חודש או שניים של ביקורים תכופים בבתי הראינוע ובנשפי הריקוד. בכל יום ראשון לשבוע ביקור מיוחד ב"קזינו" או ב"בריסטול". ואחר כך חיים רצופים של חיים שקטים...

מזמן לזמן – במשך השנים האלה – היו הולכים כמו כן להתחרויות של "המכבי" בשבת, שותים גזוז ואוכלים גלידה...³⁰¹

בעבודה זו סקרתי את תהליך חדירתם של הקולנוע והכדורגל לא"י במחצית הראשונה של המאה העשרים והפיכתם לאופציות חדשות לבילוי עבור בני המעמדות הנמוכים, תושבי הערים. הליכה לקולנוע וצפייה בכדורגל הפכו לחלק מרכזי ברפרטואר תרבות הפנאי שלהם, כפי שמראה הקטע שלעיל. סביב קולנוע וכדורגל התפתחו פרקטיקות נוספות, לא כולן מתחום תרבות הפנאי. למשל, סרטי קולנוע מיצור מקומי שימשו כאמצעי לתעמולה - פרקטיקה שבה השתמש לעיתים הממסד הציוני, לרוב באמצעות יזמים פרטיים. כדורגל שימש אף הוא לתעמולה כאשר קבוצות כדורגל יצאו לשחק בחו"ל. לעיתים הוא גם שימש מכשיר להגירה של שחקנים ומאמנים אל מחוץ לא"י. היחס של הסוכנים השונים בשדה אל כדורגל וקולנוע נבע בדרך כלל מהפרקטיקות שהם ביקשו להחדיר ומהאופן שבו דמיינו אותם. למשל, כאשר ביקשו לקדם סרטים חינוכיים, דימו האליטות את הקולנוע כאמצעי חינוכי והתנגדו לפעולותיהם של סוכנים שפגעו בדימוי הזה. מבין הפרקטיקות השונות שסבבו את הכדורגל והקולנוע אני התמקדתי בתיאור פרקטיקות הבילוי של הקהל וביחס בין סוכנים שונים בשדה אל אותו קהל.

שני המוצרים הגיעו אל א"י מאותה תרבות מקור, כמעט באותו זמן. הצגות הקולנוע הראשונות היו ב-1900 ומשחקי הכדורגל הראשונים ב-1906. שני המוצרים עברו שלב התחלתי שבו הוצגו בשדה ושלב מתקדם שבו החלו להתבסס, להתפשט ולהתמסחר. הקולנוע הגיע לא"י והתבסס בה באמצעות יזמות פרטית שביקשה להשיג רווח כלכלי. חלק מן הממסד, בעיקר בתל-אביב, ראה בקולנוע מוסד עירוני חשוב והציע לעיתים תמיכה ליזמים שביקשו להחדיר אותו. בשלב הראשון להגעתו, נתפס יותר כטכנולוגיה מאשר אמצעי בידור ולכן התקבל בהתלהבות ע"י האליטה שביקשה לאמץ כל דבר שנראה לה מודרני ומתקדם. העיתונות ואנשי הרוח קראו לכלל האוכלוסיה לאמץ את האופציה החדשה שנפתחה וללכת לצפות בסרטים. צפייה בסרטים נתפסה כבעלת פוטנציאל לחנך, ללמד וגם לשנות הרגלים רעים כמו ישיבה בבתי קפה ושתיית ערק. כדורגל, לעומת זאת, לא משך את תשומת ליבה של האליטה בתחילה כאשר עמד בצילן של וריאציות אחרות של ספורט, כגון אתלטיקה והתעמלות שנחשבו לראויות יותר לאימוץ. ספורט, באופן כללי, היה לפריט תרבותי שנראה למרבית בני האליטה קריטי לשם בנייתה של תרבות עברית חדשה בשל האמונה כי הגוף היהודי, בהשוואה לעמים אחרים, הוא מנוון וחלש וחובה להשלים את הפער מול המערב ולחזקו. לעומת אתלטיקה והתעמלות, שהחדרתן היתה יוזמה ממסדית, חדר הכדורגל "מלמטה" ואומץ בידי האליטות מאוחר יותר. שתי הפרקטיקות, הן ההליכה לקולנוע והן הביקור במשחק הכדורגל הממוסד, הפכו כבר בשלב

³⁰¹ אורי קיסרי, 'נשים, בעלים, אקדחים', דואר-היום, 9.8.1931, 3.

הראשוני לפרקטיקות בילוי פופולריות מאוד בערים ואף בישובי הספר. הקהל היה מגוון ומורכב מנשים וגברים, מבוגרים וילדים, חילונים וחרדים, יהודים וערבים, בעלי ממון ועניים.

בשלב השני של התפתחותם חל שינוי בתבנית ההתבססות של שני המוצרים ברפרטואר היעד (אינטרפרנציה). הכדורגל נטל את הבכורה מבין כל ענפי הספורט, כאשר הפך לפופולרי ביותר בקרב ילדים וצעירים. קבוצות כדורגל רבות הוקמו, נוסדו טורנירים וליגות, וקהל רב פקד את המגרשים בימי שבת, אז קיימו הקבוצות את משחקיהן. הבריטים שהגיעו לא"י ב-1918 תרמו לחיזוק התפיסה של הכדורגל כפרקטיקה המקנה ערכים חיוביים של משמעת, אומץ, שליטה עצמית והתנהגות הוגנת. כמעט כל הסוכנים בשדה אימצו את הגישה הזו: עסקני הספורט, הספורטאים, עיתונאי הספורט והאינטלקטואלים. עם הופעתה של קבוצת הכדורגל של הכוח וינה בא"י ב-1924 התחזקה גם התפיסה של הכדורגל כמקור לגאווה לאומית והאליטות אימצו אותו ביתר שאת כמוצר תרבותי לגיטימי ורצוי. הכדורגל הגיע לאינטרפרנציה מלאה, כלומר חוסר תלות בתרבות המקור, כבר ב-1934, עת השתתפה נבחרת פלשתינה שחבריה – שחקנים ומאמן – היו כולם יהודים, בתחרויות המוקדמות לטורניר גביע העולם. לעומת זאת, בשנים הללו החל להתפתח שיח שלילי כלפי הקולנוע. ההתלהבות מן הטכנולוגיה החדשה התפוגגה וכעת הופנתה תשומת הלב אל התכנים, כלומר אל הסרטים עצמם. תגובתן של האליטות התרכזת בכך שהקולנוע לא הפך לכלי לימודי וחינוכי, אלא למוצר לבידור עממי וקליל. מאמרי עיתונות החלו לתאר את הקולנוע כצורת בידור קלוקלת וחסרת טעם וקראו להגבילו, לרסנו ולצמצם את תפוצתו. מדורי ביקורת הקולנוע שנוסדו בבת אחת בכל העיתונים, עדות להגמוניות שלו בתרבות הבילוי המקומית, תקפו לעיתים קרובות את הסרטים המוצגים בבתי הקולנוע בטענה שהם רדודים, פרובוקטיביים וחסרי מוסר. הם תקפו כמובן את אלו שהציגו את הסרטים – בעלי האולמות – על כך שהם מוכנים לעשות הכל כדי למשוך קהל רב ככל האפשר, מה שכמובן היה נכון. תעשיית סרטים אמיתית לא קמה בא"י והקולנוע נשאר ברמת אינטרפרנציה חלקית, כלומר תלוי בתרבות המקור – בעיקר בארה"ב, צרפת וגרמניה – לאספקת הסרטים והאמצעים הטכניים שנדרשו לשם המשך קיומו כאמצעי בידור בתרבות המקומית. אמנם הפקת סרטים היתה יקרה יותר מארגון משחקי כדורגל, אך אין זה הסבר מספק לכך שתעשיית סרטים מקומית לא הצליחה להתבסס. מחד גיסא, סרטים דוברי עברית היו יכולים לזכות להצלחה אדירה כפי שהיה במקרה של הסרט "זאת היא הארץ". מאידך גיסא, קרקע להקמת מגרשי כדורגל היתה יקרה מאוד וכך גם מסעות המשחקים בחו"ל שהוסיפו להתקיים על אף חוסר ההצדקה הכלכלית ועל אף המחסור החומרי הקבוע של אגודות הכדורגל המקומיות.

יחסה של האליטה האינטלקטואלית – מורים, סופרים, משוררים ועיתונאים – אל שני המוצרים, עמד ביחס ישר לדרגת האינטרפרנציה שלהם, מה שמעיד על משקלה הגדול של האליטה הזאת בתרבות המקומית. כאמור האליטה שתמכה בקולנוע בראשיתו החלה לראות בו מוצר קלוקל, מוצר של תרבות נמוכה, "מסופקת וחשודה". הקולנוע היה תחום שבו הרגישה האליטה צורך להפגין את היבדלותה מן המעמדות הנמוכים בעוצמה. היחס לקולנוע כאל תרבות נמוכה, מול דגמי בילוי דומים, כמו תיאטרון ואופרה שנחשבו לתרבות גבוהה, נבע בין השאר מן הצורך של אותה אליטה לעצב את קווי ההפרדה בינה לבין אוכלוסיות שפקדו את הקולנוע תדיר – בני המעמדות הנמוכים והנמוכים מאוד, השכירים הלא מקצועיים והמובטלים. בחברת המהגרים שהתקיימה בא"י רבים נהרו אל הקולנוע בשל אופיו

האוניברסאלי (כזכור, רובם המוחלט של הסרטים יובאו מחו"ל). הקולנוע היה לא-עברי ולא-מקומי במהותו ועובדה זו היתה מרכיב חשוב בהיבדלות של האליטה מן הקהל. האליטה התנגדה למאפיינים הלא מקומיים של הקולנוע ובראשם שפת הדיבור שהיתה תמיד לא עברית. כאשר הצליחו, תוך קשיים עצומים, יזמים מקומיים להפיק סרט דובר עברית יצאה האליטה האינטלקטואלית מגדרה כדי לשבח אותו עוד לפני שהוצג, מה שתרם להפוך את הקרנתו לאירוע בקנה מידה לאומי. אך סרטים כאלו היו נדירים מאוד והמצאי הרגיל של הסרטים זכה לבוז מצידה של האליטה. מבקרי הסרטים, חלק חשוב בתוך האליטה, הביעו את סלידתם מן הקהל באופן שבו כתבו עליו. הם התייחסו לקהל תמיד בריחוק, שפטו אותו, ביקרו אותו וציקצקו בלשונם כאשר הביע את הנאתו מן הסרט. הכתיבה על הקהל היתה תמיד מלמעלה, כעל גוף זר, מוזר ולעיתים קרובות ראוי לגינוי. הכתיבה על הקהל בקולנוע עומדת בניגוד בולט לכתיבה על הקהל במגרשי הכדורגל. לעיתים אותם כותבים ממש (למשל שמעון סאמט) כתבו גם על קולנוע וגם על כדורגל, אך בעוד שהקהל באולמות הקולנוע היה משול "לילד קפריזי", הקהל במגרשי הכדורגל תואר כנבון, מעורב ואיכפתי. האהדה הבסיסית של האליטה האינטלקטואלית לכדורגל ודימויו כתורם להנחלתם של ערכים כהגיונות, חברות ומשמעת נראית מעט מופרזת כאשר בוחנים את המצב במגרשים עצמם. מעדויות שונות אנו למדים כי על המגרשים עצמם היו לעיתים קרובות אירועי אלימות בין הקהל לשחקנים ובין השחקנים לבין עצמם. אך הדימוי החיובי של הכדורגל לא היה מקובל על כלל האליטה. ראינו כי האליטה היתה מפוצלת ביחסה לכדורגל, כפי שהיתה ביחסה לקולנוע. אינטרסים של אליטות כלכליות-פוליטיות, למשל מאיר דיזנגוף שהחזיק בסוכנות להפצת סרטים בעודו מכהן כראש עיריית תל-אביב, דאגו להרחיב את חדירתו של הקולנוע, בעוד האליטות האינטלקטואליות ניסו לצמצמה. בדומה לכך, חלק מן האליטה, למשל אנשי ההסתדרות, ביקש לאמץ את האהדה העממית לכדורגל לצרכיו הוא – כלומר, לצבירת כוח בעוד חלק אחר סירב לקבל את הפריט התרבותי הזה וראה בו עדות ל"התמערבות" לא רצויה. האם יש קשר בין אהדתה של ההסתדרות – גוף פוליטי – לאהדתם של מרבית האינטלקטואלים (לא רק מתנועת העבודה) לכדורגל? שאלה זו נשארת פתוחה.

קולנוע היה עסק כלכלי ובעלי הקולנוע היו יזמים שביקשו להרוויח כמה שיותר. כדורגל לעומת זאת היה מיזם התנדבותי בעיקרו והאגודות שארגנו את המשחקים לא עשו זאת לשם רווח כספי. נראה כי ההבדל המהותי הזה בין שני המוצרים קשור להתקבלותם בא"י. הקולנוע היה מסחרי למן הרגע הראשון להגעתו. הווייתו של הסרט כסחורה ניצבה נגד תפיסתה השונה מעיקרה של האליטה האינטלקטואלית את הקולנוע. ככל שהיה הקולנוע יותר סחורה, כך היה פחות כלי חינוכי. ככל שהיו מחירי הכרטיסים נמוכים יותר והקהל גדול יותר, כך היה הקולנוע משויך לתרבות נמוכה יותר. לא בכדי ניסו האליטות לצמצם את סחירותו של הקולנוע ע"י הצבת מגבלות, מחסומים וגבולות בדמותן של ועדות צנזורה, קביעת שעות יעודיות להקרנות לילדים וכו'. אך המימד המסחרי של הקולנוע המשיך להיות חזק ומשמעותי וקבע את יחסה של האליטה האינטלקטואלית אליו. המימד המסחרי של כדורגל לעומת זאת לא היה חזק. נכון, הכניסה למשחקים היתה כרוכה לעיתים בתשלום, כמו בקולנוע, אך הדבר שבו צפה הקהל לא נקנה בכסף והיה קשה לתמחור. אמנם, מאמציהם של שחקני הכדורגל על המגרש היו בסכנה של מסחור, אך האליטות התנגדו לכך באופן גורף והצליחו להשאיר את תופעת קבלת השכר עבור שירותי משחק (מקצוענות) מצומצמת מאוד, בניגוד מובהק לאינטרסים

של שחקני הכדורגל עצמם. התפיסה של הכדורגל, כפועל יוצא של תפיסתו כספורט, כמחובר לערכים אוניברסאליים שהיו חיוניים לבנייתה של החברה היהודית בא"י, הצליחה לשמור עליו מחוץ למעגל הסחירות (ככל שמדובר בשכר לשחקנים).

חדירתם של הקולנוע והכדורגל לא"י במחצית הראשונה של המאה העשרים חלקה מאפיינים דומים, אך הגיעה לתוצאות שונות. בעזרת ההשוואה בין שני המוצרים ראינו את חשיבותן של האליטות בא"י אך גם את מגבלותיהן. ראינו כי בתוך האליטות היו סוכנים שהחזיקו בעמדות שונות כלפי כל אחד מן המוצרים וראינו כי מידת השפעתן על רצונן, נטיותיהן והעדפותיהן של האוכלוסיות שנהרו לבתי הקולנוע ולמגרשי הכדורגל היתה נמוכה וכי אינטרסים אחרים - כלכליים ופוליטיים - הכתיבו את אופי ודרגת החדירה של שני המוצרים. ראינו כיצד השיח שהתפתח סביב שני המוצרים, עיצב לא רק את הדימוי שלהם אלא גם שימש את האליטות כדי להגדיר מהי תרבות ראויה או גבוהה וכך גם להגדיר את הפרופיל התרבותי שלהן עצמן.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים:

ארכיונים

ארכיון המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון
הארכיון ההיסטורי של עיריית פתח-תקווה (אפ"ת)
הארכיון ההיסטורי של עיריית ראשון-לציון (ארשל"צ)
הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב-יפו (אעת"א)
הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ)

עיתונים

דבר (1926 – 1935)
דואר היום (1931 – 1936)
האחדות (1913)
הארץ (1919 – 1934)
החירות (1912)
היינט (1930)
הירדן (1935)
הצבי/האור (1892 – 1912)
מאזניים (1933)
ספורט הבוקר (1936)
The Palestine Post (1933 – 1942)

מאמרים וספרים

איש-שלום דוד, הסתדרות מכבי ארץ ישראל 1906-1948. ירושלים: חמו"ל; 2004.

בארי, ל. "סרטים ובתי ראינוע" בתוך עשרים השנים הראשונות : ספרות ואמנות בתל-אביב הקטנה 1909-1929, עורך א.ב. יפה. תל-אביב : קרן תל-אביב לספרות ולאמנות, 1980, 275.

בורדייה, פייר (2011) (1984). "המרחב החברתי והיווצרות הקבוצות", תיאוריה וביקורת 38-39: 237.

בורשטיין, יגאל, פנים כשדה קרב : ההיסטוריה הקולנועית של הפנים הישראליים, תל-אביב : הקיבוץ המאוחד, 1990.

בן-פורת, אמיר, ממשחק לסחורה: הכדורגל הישראלי 1948 – 1999. המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר, 2002.

גולדברג, אשר. אתר ארכיון ההתאחדות לכדורגל בישראל, <http://football.org.il/Archive/Articles/Pages/hostory1.aspx>

גולדשטיין, יעקב. "המעורבות הפוליטית של 'הפועל' : פרשת 'איגוד הסדרן'" בתוך תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, עורכים: חיים קאופמן וחגי חריף. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; נתניה: מכון וינגייט, 2002.

גרוס, נתן ויעקב, הסרט העברי : פרקים בתולדות הראינוע והקולנוע בישראל, ירושלים : נתן ויעקב גרוס, 1991.

הירש, דפנה, "באנו הנה להביא את המערב", עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת ת"א, 2006.

הלחמי, יעקב. "קדמת עדן - פרקים מהגדת בית הקולנוע הראשון בתל-אביב". בית הסרט העברי - קולנוע ישראלי. www.filmography.co.il

הלמן, ענת. "צריכת קולנוע בישוב ובמדינת ישראל בשנותיה הראשונות" בתוך קולנוע וזיכרון: יחסים מסוכנים?, עורכים חיים בראשית, שלמה זנד ומשה צימרמן. ירושלים : מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2004.

הלמן, ענת, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה : הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, 2007.

זליבנסקי י. תל-אבי, תל-אביב. תל-אביב: ירון גולן; 1994.

טבת, שבת. קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון. ירושלים: שוקן; 1977, ג'.

לב טוב, בועז, "שכנים נוכחים: קשרים תרבותיים בין יהודים לערבים בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", זמנים, 110 (2010), 42-54.

לובמן, חביב, בני דורי: זכרונות, מאמרים, נאומים, אישים, ראשון-לציון : הוצאת ידידים, 1946.

פולק אגון, חוויותיו והרפתקאותיו של שחקן כדורגל בחמש יבשות תבל באספקלריה אישית. נתניה: מכון וינגייט לחינוך גופני ולספורט; 1976.

צימרמן משה, סימני קולנוע. תולדות הקולנוע הישראלי בשנים 1896 – 1948, תל-אביב : דיונון - אוניברסיטת תל-אביב, 2001.

קאופמן, חיים, ייסודה של 'התאגדות הספורט הפועל', קתדרה 80, יוני 1996, 135.

קאופמן, חיים. "מכבי" מול 'הפועל' : היווצרותו של הפילוג הפוליטי בספורט הארץ-ישראלי" בתוך תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, עורכים: חיים קאופמן וחגי חריף. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; נתניה: מכון וינגייט, 2002, 99.

קאופמן, חיים. "ראשיתו של הכדורגל העברי בארץ-ישראל (1910-1928)", בתנועה 8 (2-1), 2006: 20-54.

ריינהרץ, יהודה. "העימות בין ציונות ומסורתיות לפני מלחמת העולם הראשונה" **עיונים בתקומת ישראל** 3 (1993): 379-366.

שוחט, אלה, **הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידאולוגיה**, תל-אביב: ברירות, 1991;

שוחט, אלישע, 100 שנות כדורגל: 1906-2006, הוד השרון: הוצאה עצמית, יוני 2006.

שורק, יחיעם. "תרבות הגוף במשנתם של אבות התנועה הציונית" בתוך **תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים**, עורכים: חיים קאופמן וחגי חריף. ירושלים: יד יצחק בן-צבי; נתניה: מכון וינגייט, תשס"ג.

שליט, דוד, **מקרינים כוח**, תל-אביב: רסלינג, 2006.

תדהר דוד, **במדים ובלא מדים: 25 שנות עבודה צבורית, 1912-1937**. תל-אביב: ידידים.

Amad, Paula, "These Spectacles Are Never Forgotten: Memory and Reception in Colette's Film Criticism". *Camera Obscura*, 20, November 2005.

Appadurai, Arjun. "Commodities and the politics of value" in The Social Life of Things, Edited by Arjun Appadurai. Cambridge : Cambridge University Press, 1988.

El-Zatmah, Shawki Ebeid, **Aha Gun!: A Social and Cultural History of Soccer in Egypt**, dissertation for the degree Doctor of Philosophy, University of California, Los Angeles, 2011.

Even-Zohar, Itamar, "Factors and Dependencies in Culture: A Revised Outline for Polysystem Culture Research". *Canadian Review Of Comparative Literature*, XXIV:1, 1997, pp. 15-34.

Hake, Sabine, **The Cinema's Third Machine: Writing on Film in Germany, 1907-1933**, University of Nebraska Press, 1993.

Jancovich, Mark & Faire, Lucy with Stubbings, Sarah, **The place of the audience : cultural geographies of film consumption**, London : BFI Pub., 2003.

Kaufman, Jason and Orlando Patterson, **Cross-national cultural diffusion: the global spread of Cricket**, *American Sociological Review*, 70, Feb 2005.

Kopytoff, Igor. "The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective" in The social life of things. Ed. Arjun Appadurai. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Presner, Tod. **Muscular judaism: The jewish body and the politics of regeneration**. London ; New York: Routledge; 2007.

Richards, Jeffrey **The Age of the Dream Palace: cinema and society in Britain 1930-1939**, London : Routledge, 1984.

Abstract

In the first two decades of the twentieth century, cinema and soccer became new cultural forms of entertainment and pastime, which gained mass popularity around the world. In Europe, the United States, India, Egypt and many other places, cinema houses were built and soccer clubs were founded, and both forms of entertainment attracted large audiences. Indeed, there are differences between these two cultural forms, but their large distribution, especially amongst the lower classes, made them the most popular entertainment and pastime options available in many places around the world. In the beginning of the twentieth century, simultaneously with their evolution around the world, these two cultural forms arrived in the Jewish society of Palestine, and gradually became an established part of the local field of leisure activities. This process of cultural diffusion is the subject of this thesis.

In this thesis I suggest that in spite of some similarity in the initial conditions of interference of these two forms of mass entertainment from the western culture ("the source culture") to the new "Hebrew" culture ("the target culture"), their local careers were eventually different due to factors of the local system. I will show how groups of agents struggled for power, political influence and cultural credibility in the contexts of these two cultural forms, how they tried to shape their images and their implementation in the field and will explain why the result of the interference of the two models was finally different. Whereas soccer achieved full interference, as a cultural form that is practiced independently of the source culture, cinema did not progress from a status of partial interference throughout the period of this research. The reasons for this difference are rooted in the cultural and political positions of specific agents, like the intellectual elites who wanted to build a new Jewish body, but did not want to accept films in foreign languages, or allow children to watch crime movies. I show that the influence of most agents on the audiences was not very strong, but they did manage, however, to exercise a great influence on the image of each form, and consequently on its rate of progress into full interference.

Tel Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities
The Shirley and Laslie Porter School of Cultural Studies

Modern Entertainment

The transfer of the cultural models 'cinema' and
'football' into Palestine in the first half of the
twentieth century

Thesis Submitted for the M.A. degree at Tel Aviv University

by

Asaf David

Prepared under the instruction of
Prof. Gadi Algazi Dr. Dafna Hirsch

October 2013